

или GPS-наблюдения. [37] Таким образом, даже законы, имеющие в основе своей благие цели, могут ущемлять права человека. Например, закон «Об отчетности всех злоупотреблений прав пожилых людей» США подвергся критике в связи с «незаконным вторжением в жизнь пожилых людей и, как следствие, нарушение их права на неприкосновенность частной жизни». [47] Конечно, данная проблема актуальна для пожилых людей, находящихся в специализированных учреждениях, таких как пансионаты и дома для престарелых. В тех же США право на неприкосновенность частной жизни в домах престарелых может ограничиваться только в случаях крайней необходимости. Наконец, существует подозрение, что, слишком, радикальные законы в отношении нарушения прав пожилых людей повлекут условия чрезмерного вмешательства в их жизнь.

Запрет пыток и бесчеловечного обращения. Пытки причиняют огромный ущерб человеку, независимо от возраста, но в пожилом возрасте люди наиболее уязвимы, в частности, к жестокому и бесчеловечному обращению. Система прав человека может значительно помочь разработать вопросы по защите пожилых людей от подобных злоупотреблений. Наиболее очевидной формой жестокого обращения является насилие, но оно также включает небрежное отношение (например, плохое питание или недостаточное медицинское обслуживание), но и насилие психологического характера (как запугивание или унижение). В некоторых случаях имеет место сексуальное насилие над пожилыми людьми. [39]

ВОЗ говорит о 4-6 % пожилых людей, на себе испытывающих плохое с ними обращение, причем данный показатель касается только развитых стран, подсчитать же какие-либо данные о случаях жестокого обращения с пожилыми людьми в развивающихся странах представляется весьма затруднительным. ВОЗ выделяет два уровня возможного жестокого обращения с пожилыми людьми: индивидуальный, в рамках семьи (плохое обращение с пожилыми людьми в связи с физическими или психологическими слабостями последних) и в обществе (отсутствие необходимых стандартов защиты пожилых людей и их социального статуса, включая изоляцию). [58] Данная ситуация обостряется зависимостью пожилых людей от других людей, их физическими или психическими слабостями и страхами, неспособностью защитить себя самим.

Право на справедливый и скорый судебный процесс. Хотя право на справедливое судебное разбирательство одинаково для всех, требования к гражданскому и уголовному процессу в отношении дел, истцами или ответчиками в которых являются пожилые люди должно уделять внимание такому аспекту как старость. К примеру, Европейская суд по правам человека учитывает риски, связанные с затягиванием судебного разбирательства ввиду преклонного возраста сторон или стороны процесса. Можно привести следующий пример, на момент разбирательства дела «Яблонская против Польши», истце был 71 год и Европейский суд по правам человека указал, что «*учитывая ее преклонный возраст и слабое здоровье...чрезмерная длительность судебного разбирательства может повлечь эмоциональные и физические нагрузки...польские суды должны с большим усердием рассмотреть это дело*». [34] Конечно, не всегда, судебное разбирательство считается за-тянутым лишь по причине преклонного возраста участника процесса, но все же само по себе знаменательно, что данный момент получил освещение на таком высоком уровне, а именно в международном суде.

Политические права. Ограничение гражданских прав, иногда, возможно при проведении выборов, не только прямо, но, к примеру, при непредставлении им допуска к избирательным участкам. В частности, Комиссия по положению женщин ООН отметила следующее, «*длинные очереди избирателей...могут принести массу неудобств пожилым женщинам-избирателям*». [51] В некоторых странах проводятся мониторинги по выявлению нарушения избирательных прав пожилых людей (как и инвалидов). В целом, большее вовлечение пожилых людей в общественные процессы позволит избежать вышеназванных нарушений. [52] Принципы ООН в отношении пожилых людей 1991 г., например, поощряют право пожилых людей участвовать в движениях и объединениях. «*Расширение прав и возможностей*» пожилых людей (не только в рамках медицинского аспекта) также способствует вовлечению их в политическую жизнь.[40]

Право на равенство и свободу от дискриминации. Дискриминация людей из-за их возраста, как правило, связана с негативным отношением в обществе к старости, которой, в отличие от расовой дискриминации, данному виду дискриминации, может быть, подвергнут любой человек. Дискриминация лиц пожилого возраста существенным образом нарушает права пожилых лиц, в результате им могут отказать в доступе к медицинской помощи, к голосованию на выборах, на работу или учебу. Именно на рынке труда пожилые люди особенно часто сталкиваются с серьезными препятствиями. Международные соглашения по правам человека, как правило, не рассматривают возраст, как основание для дискриминации. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам так прокомментировал данную ситуацию: «*во время подписания этих договоров проблема престарелых практически не рассматривалась*». [30] Действительно, международные договоры достаточно широко определяют понятие дискриминации, кроме того, Конвенция ООН о правах инвалидов 2006 г. в преамбуле выражает озабоченность в судьбе пожилых людей с ограниченными возможностями и, в статье 8 настоятельно призывает государства принять меры по борьбе с предрассудками, в том числе в отношении их возраста. [11]

Не лишним будет упомянуть в этой связи Рекомендацию МОТ № 162 "О пожилых трудящихся". Данная рекомендация расширяет перечень причин дискриминации, включая возраст, и в целом, направлена на бес-

печение трудовых прав и социальной защиты пожилых людей, достигших пенсионного возраста, но продолжающих свою трудовую деятельность. [25]

Статья 19 Договора о функционировании Европейского Союза в редакции Лиссабонского договора 2007 г. [7; ст.19, п.1] прямо запрещает дискриминацию по возрастному принципу, то же закреплено и в статье 21 Хартии основных прав ЕС. [27; ст.21, п.1] На национальном уровне принимаются законы по борьбе с такого рода дискриминацией, к примеру, законодательство США о недискриминации по возрасту в области труда.[47; 53; 55]

Как правило, дискриминация в отношении престарелых возникает практически по всему спектру гарантированных прав человека, в частности, по определенным вопросам. Особенно, это касается обязательного выхода на пенсию лиц, достигших определенного возраста для того, чтобы «освободить дорогу» молодым работникам.

Конечно, не все пожилые люди не довольны обязательным выходом на пенсию, особенно, если при этом налажена эффективная система пенсионного обеспечения. С одной стороны, труд является определяющим элементом человеческого существования, соответственно, обязанность выйти на пенсию может травмировать человека, создав у него убеждение ненужности обществу. С другой стороны, достаточно сложно осуществлять надлежащий уход за пожилыми на рабочем месте.

Пожилые женщины также могут пострадать от того, что их пенсии, чаще всего, меньше пенсии мужчин. И лишь меньшинство согласно продолжать работу и в старости, что, по сути, ограничивает их в правах, соответствующих их статусу.

В ряде государств, постепенно, приходят к выводу, что обязательное условие выхода на пенсию является своеобразной дискриминацией прав пожилых людей. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам призывает государства ускорить изменение ситуации с дискриминацией и в частности, в области обязательного выхода на пенсию. В рамках национальных правовых систем поднимается вопрос, является ли обязательный выход на пенсию необходимой мерой. Как правило, суды отказываются отменить обязательный выход на пенсию, в целях сохранения достаточной гибкости рынка труда или управления всей массой работников.

Экономические и социальные права. Всеобщая декларация прав человека 1948 г. в параграфе 1 Статьи 25 устанавливает, что: «Каждый человек имеет право на такой жизненный уровень, включая пищу, жилище, медицинский уход и необходимое социальное обслуживание, который необходим для поддержания здоровья и благосостояния его самого и его семьи, и право на обеспечение на случай безработицы, болезни, инвалидности, вдовства, наступления старости или иного случая утраты средств к существованию по не зависящим от него обстоятельствам».[4]

Главное внимание к положению пожилых людей с точки зрения их прав сосредоточено на уязвимости перед бедностью и нарушении экономических и социальных прав пожилых. Это они связано еще и со слабой способностью пожилых людей к социальным изменениям, адаптации в новых реалиях и т.д.

Как уже отмечалось, Комитет по экономическим, социальным и культурным правам в замечании общего порядка подчеркнул необходимость «уделять особое внимание поощрению и защите экономических, социальных и культурных прав пожилых людей». [30]

Особое внимание праву на социальное обеспечение было уделено и в рамках обязательств, принятых по итогам международной конференции по народонаселению и развитию в Каире, они включали необходимость «разработать систему социального обеспечения, удовлетворяющий более высокий уровень справедливости и солидарности, как между странами, так и внутри поколений».[43] Конституции некоторых стран закрепляют это положение, в то время как на международном уровне, статья 6 Факультативного протокола к Американской конвенции о правах человека в области экономических, социальных и культурных правах 1988 г. (Сан-Сальвадорский) предусматривает следующее «каждый имеет право на социальное обеспечение и защиту его от последствий старости и инвалидности, не позволяющих ему физически или умственно достичь средств достойного существования». [26, ст.6]

В соответствии с положениями конвенций Международной организации труда (МОТ) государства-участники в рамках социальной безопасности обязаны «создать общую систему социального страхования по старости». [44]

Тем не менее, Комитет по экономическим, социальным и культурным правам заявил, что государства-стороны Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах «обязаны создавать в рамках имеющихся ресурсов системы пособий по старости, не предусматривающие пенсионные отчислений, и оказывать другие виды помощи пожилым людям, которые по достижению ими определённого возраста, установленного национальным законодательством, не имеют права на получение пенсии по старости или на другие виды помощи или льгот по социальному обеспечению и не располагают какими-либо иными источниками доходов, поскольку они не отвечают требованиям, касающимся выплатам взносов в течение минимального периода времени». [30; ст.9, п.30]

Большое внимание следует уделять праву на работу без дискриминации по возрасту. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам настоятельно призывает государства «в годы, предшествующие

выходу пожилых трудящихся на пенсию, необходимо осуществлять программы, призванные готовить их к этому новому для них положению, при участии организаций, представляющих работодателей и трудящихся, и других заинтересованных органов». [30; ст.ст. 6-8, п. 24] Право на «достаточный уровень жизни» схоже и с положениями Принципов ООН в отношении пожилых людей 1991 г.

Венский международный план действий по проблемам старения 1982 г. особенно подчеркивает потребность пожилых людей в жилье. Жилье следует рассматривать как нечто большее, чем просто жилище, необходимо учитывать еще и психологический и социальный моменты. Необходимо позволить пожилым как можно дольше пользоваться собственным жильем. [14; рекомендация 19]

В своем замечании общего порядка № 6 Комитет по экономическим, социальным и культурным правам особое внимание уделил правам пожилых женщин: «государства-участники должны уделять особое внимание женщинам старшего возраста, которые, посвятив всю свою жизнь или её часть заботам о семье, при этом не занимаясь какой-либо оплачиваемой деятельностью, дающей им право на получение пенсии по старости, а также не имея права на получение пенсий по случаю потери кормильца, зачастую оказываются в критической ситуации». [30; ст. 3, п. 20] Комитет рекомендует государствам создать систему обеспечения пособиями по старости, не включающую пенсионные отчисления всем лицам, достигшим определенного возраста и определяемыми как «пожилые люди» на равной основе, т.е. вне зависимости от пола, при этом учитывая тот факт, что продолжительность жизни женщин выше, чем у мужчин, но, зачастую, именно женщины не получают вообще никакой пенсии. [30; ст. 3, п. 21]

Таким образом, проблема прав человека пожилых людей ранее рассматривалась в рамках общей системы прав человека и, чаще всего, касательно аспектов медицинского и страхового обеспечения. На данный момент, по сути, данная проблематика выносится из плоскости политической в сферу действия правового регулирования. Так еще в 1948 г. Аргентина стала первым государством, предложившим создать международную декларацию, ориентированную на закрепление статуса пожилых людей, и хотя такой документ и не был принят, это все же дало импульс развитию вопросов старения в рамках ООН. [28; 65]

Осознание того, что старость неизбежна, может помочь понять неочевидное значение социального, экономического и политического опыта пожилых людей. Иными словами, старость, сама по себе, не создает трудностей в обеспечении правами. К примеру, права пожилых людей рассматриваются, в основном, в рамках государственного медицинского обслуживания и пенсионного обеспечения, многие правозащитные организации выступают за отмену такого подхода к правам пожилых людей, а больше ориентироваться на личную свободу и неприкосновенность данной категории людей.

Первый подход понимается лишь в узком биологическом смысле, тогда как права человека основаны на социально-политических факторах. В этом плане, серьезные дебаты разрастаются вокруг идеи создания отдельной международной конвенции по правам пожилых людей, так как пожилые люди обладают всеми признаками, присущими отдельной группе населения (как женщины, дети, коренные народы т.д.), имеющей множество проблем, но не наделенной специальным механизмом защиты прав.

Как было сказано выше, сложно дать определение старости и тому, в каком формате общество должно помочь пожилым людям. Исключая коренные народы и сексуальные меньшинства, пожилые люди, действительно, одна из последних групп населения, не имеющих своего специального международного договора. На наш взгляд, во времена существования различных инструментов по защите прав отдельных групп населения, представляется оправданным создание международной конвенции по правам пожилых людей.

Невозможность признания особого статуса пожилых людей ведет к недостаточному вниманию мирового сообщества к обеспечению и защите их прав. С другой стороны, с 80-х гг. XX в. наметились перемены в лучшую сторону в решении этой проблемы. Медицинский и биологический подход постепенно уступают свои позиции прямому действию непосредственно правовых механизмов.

Не вызывает удивления, что создание международного договора с обязательной юридической силой заставит государства пересмотреть свою внутреннюю политику по отношению к данной группе населения, а также провести ряд необходимых реформ, особенно, если эти процессы будут осуществляться под контролем договорного органа. Создание собственного контрольного органа, регулирующего соблюдение и исполнение норм конвенции является обязательным условием.

Правильным будет и создание не только механизма рассмотрения докладов государств в рамках договорного органа, но и системы подачи жалоб на нарушение не просто общих прав, но и специальных прав, принадлежащих только пожилым людям, как особой категории населения.

Очевидно и то, что принятие нового документа позволит привлечь внимание к проблеме пожилого населения, способствует поощрению активной политики в этой области и усилит принимаемые меры решения проблем пожилых людей. Но довод в пользу создания такого международного договора намного шире, чем уже было сказано выше, что и было отражено в докладе Верховного комиссара ООН по правам человека. [8] Так, создание подобного документа позволит поднять вопрос защиты прав пожилых людей на один уровень с аналогичной системой, действующей в отношении других групп населения.

В доповіді Верховного комісара ООН по правах людини піднімаються такі проблеми, з якими стикаються пожилі люди, як: дискримінація по віку, рівність перед законом, необхідність довготривалого догляду, ситуації насильства і жорстокого поводження з пожилими, пожилі інваліди, соціальне забезпечення пожилых, доступ до роботи, харчування і житла, право на здоров'я і догляд (згадаємо, що доповідь підняла таку рідко розглядавану тему, як необхідність догляду за пожилими людьми вдома), пожилі люди в місцях позбавлення свободи і доступ до правосуддя. В своїх рекомендаціях Верховний комісар говорить про необхідність створення спеціального механізму для розгляду прав пожилых людей, але і зміцненню вже існуючих заходів на національному, регіональному і міжнародному рівні під егідою Ради по правах людини для захисту прав цієї категорії осіб.

Зміцнення уваги до проблем пожилых людей відображає факт створення Робочої групи відкритого складу по проблемах старіння Резолюцією ГА ООН 65/182 від 21 грудня 2010 г. [66] «для зміцнення захисту прав людини пожилых людей за допомогою розгляду існуючої міжнародної системи прав людини пожилых людей, виявлення можливих прогалин і визначення найкращих шляхів їх усунення, в тому числі шляхом розгляду, при необхідності, питань про цілісність розробки додаткових документів і заходів». [22, с. 28]

Аргументи за прийняття угоди, головним чином, не спрямовані на надання їй обов'язкового характеру, а просто досягнення необхідних зусиль в забезпеченні прав пожилых людей, як відображення їх життєвого досвіду і особливого статусу. Незважаючи на деякі природні труднощі, міжнародна угода, як і будь-яка інша угода по правах людини, створить можливості для вирішення нагальних і майбутніх проблем пожилого населення.

На даний момент, головна задача полягає в подальшому вдосконаленні існуючих гарантій прав пожилых осіб. Така міжнародна угода, прийнята під егідою ООН, показала б можливість включення більшого кола прав, цілей, стандартів, що, природним чином, переглядало б само визначення прав пожилых.

Спеціальна міжнародна угода, надана юридично обов'язковим характером, дала б мінімальний набір стандартів в стосунку до прав пожилых людей, а також внесла б значительний внесок в протидію дискримінації по віковому ознаці. Однак без чіткої волі держав не можна говорити про якісь досягнення в області можливого прийняття подібного документа. І першим кроком необхідно визнати пожилых, як уязвимію групу, до якої необхідно виділити особливі права і захистити їх, але ще важче прийняти стандарти по превентивним заходам, щоб не допустити, в принципі, порушення прав пожилых.

Незважаючи на той факт, що все ще знаходяться противники прийняття єдиної угоди по правах пожилых людей, уже зараз приймаються конструктивні зусилья для досягнення згоди в цьому питанні, особливо в умовах глобального старіння населення. Це питання, що стосується кожного, природно випливає з самої фізіології людини. Як можна гарантувати те, що не маючи обов'язкового міжнародного документа, права пожилых людей будуть гарантовані і захищені в повній мірі?

1. Абашидзе А.Х., Алисиевич Е.С., Солнцев А.М. Региональные системы защиты прав человека. Учебное пособие / Под ред. А.Х. Абашидзе. - М.: РУДН, 2012. - 456 с.
2. Африканская хартия прав человека и народов 1981 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.memo.ru/prawo/reg/afrika.htm>.
3. Американская конвенция о правах человека (22 ноября 1969 года, Сан-Хосе). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.memo.ru/prawo/reg/america.htm>
4. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. (Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
5. Гагская конвенция «о международной защите совершеннолетних» 2000 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.text&cid=71
6. Декларация по проблемам старения ООН 16 октября 1992 года. (Принята рез. 47/5 ГА ООН от 16 октября 1992 года) [Электронный ресурс]. - Режим доступа:

- http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declold.shtml.
7. Договор о функционировании Европейского Союза в редакции Лиссабонского договора 2007 г. (подписан в г. Рим 25 марта 1957 г., вступил в силу 1 января 1958 г., действует в редакции Лиссабонского договора 2007 г.) // Европейский Союз. Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора / под. ред. С.Ю. Кашкина. - М., 2008. - С. 211-391.
8. Доклад Верховного комиссара ООН по правам человека от 2012 г. E/2012/51. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/420/73/PDF/G1242073.pdf?OpenElement>
9. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 г. (Рим, 4 ноября 1950 г., вступила в силу 3 сентября 1953 г.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-001.htm>.
10. Европейская социальная хартия (пересмотренная) 3 мая 1996 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/163.htm>.

11. Конвенция ООН о правах инвалидов 2006 г. (Принята рез. 61/106 ГА ООН от 13 декабря 2006 года). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml.
12. Конвенция ООН о защите всех прав трудящихся-мигрантов и членов их семей 1990 г. (Принята рез. 45/158 ГА ООН от 18 декабря 1990 года). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/migrant.shtml.
13. Конвенция ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979 г. (Принята рез. 34/180 ГА ООН от 18 декабря 1979 года) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml.
14. Международный (Венский) план действий по проблемам старения 1982 г. (одобрен ГА ООН в 1982 году (резолюция 37/51) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/russian/topics/socdev/elderly/oldactio.htm>
15. Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 г. (Принят второй Всемирной ассамблеей по проблемам старения, Мадрид, 8-12 апреля 2002 года). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/ageing_progr.pdf.
16. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 г. (рез. 2200 А (XXI) ГА ООН от 16 декабря 1966 года). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pastecon.shtml
17. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей 1991 г. (Приняты рез. 46/91 ГА ООН от 16 декабря 1991 года). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml
18. План действий по проблемам старения 2002 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/ageing/documents/implementation/AUFrameworkBook.pdf>
19. Проект Протокола по правам пожилых людей в Африке от 2007 г. Resolution ACHPR/Res.118 (XXXIII) 07. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.achpr.org/files/sessions/46th/inter-actreps/129/achpr46_specmec_older_actrep_2009_eng.pdf.
20. Протокол №12 к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 2000 г. (Рим, 4 ноября 2000 г.) ETS N 177. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461543/2461543.htm>.
21. Резолюция ГА ООН А/RES/45/106/ от 14 декабря 1990 г. об установлении Международного дня пожилых людей, отмечаемого 1 октября. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r106.htm>.
22. Резолюция ГА ООН 65/182 от 21 декабря 2010 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/523/48/PDF/N1052348.pdf?OpenElement>.
23. Резолюция по правам пожилых людей в Африке от 2007 г. Resolution ACHPR/Res.106 (XXXI). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.achpr.org/sessions/48th/resolutions/170/>
24. Резолюция ГА ООН 37/51, 3 декабря 1982, А/Res/37/51. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r051.htm>.
25. Рекомендация МОТ № 162 "О пожилых трудящихся" [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312500
26. Факультативный протокол к Американской конвенции о правах человека в области экономических, социальных и культурных правах 1988 г. (вступил в силу 16 ноября 1999 г.). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>.
27. Хартия Европейского союза об основных правах 2000 г. (Принята в г. Ницце 07.12.2000). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
28. Argentinean Draft Resolution on a Declaration of Old Age Rights, 1948. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.aoa.gov/AOARoot/AoA_Programs/Special_Projects/Global_Aging/resources_rights_int_07.aspx.
29. CEDAW, General recommendation No. 27 -- forty-seventh session, 2010 - Older women and protection of their human rights, CEDAW/C/GC/27. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/472/55/PDF/G1047255.pdf?OpenElement>.
30. CESCR, General Comment 6: Rights of older persons, E/C.12/1995/16/Rev.1 (1995). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=E/C.12/1995/16>
31. Constitution Act, 1982 of Canada (Schedule B of the Canada Act 1982 (UK)) Part I of the Constitution, Ch 11.
32. Department of Economic and Social Affairs Population Division, World population ageing: 1950-2050. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/esa/population/publications/worldageing19502050/>.
33. Detrick Sh. A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. / Sh. Detrick. -The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1999. - 246 p.
34. ECtHR, Jablonska v Poland, application no. 60225/00, decision, 9 March 2004. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://echr.ketse.com/doc/60225.00-en-20040309/>.
35. ECtHR Pretty v United Kingdom, Application no. 2346/02, decision 29 July 2002. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.humanrights.is/the-human-rights-project/humanrightscasesandmaterials/cases/regionalcases/europeancourtsofhumanrights/nr/625>.
36. "Elderly US killer is put to death", BBC News, 17 January 2006, [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4617902.stm>.
37. Essen A. The Two Facets of Electronic Care Surveillance: An Exploration of the Views of Older People Who Live With Monitoring Devices / A. Essen // Social Science & Medicine. - 2008. - P. 128-136.
38. Fagan A.R. An Analysis of the Convention on the International Protection of Adults / A.R. Fagan // Elder Law Journal. - 2002. - Vol. 334. - P. 1070-1478.
39. Faulkner L.R. Mandating the Reporting of Suspected Cases of Elder Abuse: An Inappropriate, Ineffective and Ageist Response to the Abuse of the Older Adults / L.R. Faulkner // Family Law Quarterly. - 1982. - Vol. 16. - P. 69.
40. Fenge L.A. Empowerment and Community Care-Projecting the 'Voice' of Older People' / L.A. Fenge // Journal of Social Welfare and Family Law. - 2001. - Vol. 23. - P. 427.
41. Final Communique of the 45th ordinary session of the African Commission on Human and People's Rights held in Banjul, The Gambia, 13 to 27 May 2009, EX.CL/5 29(XV). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.achpr.org>
42. Human Rights Act 1998 (Designated Derogation) Order 2001 [United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland], Statutory Instrument 2001 No 3644, 13 November 2001. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/46e5564f2.html>
43. International Conference on Population and Development, Chapter VI(C), (Draft) Programme of Action of the Conference, 13 May 1994, A/CONF.171/L.1. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/popin/icpd/conference/offeng/eng694.html>.
44. International Labour Organization, Convention № 102 concerning Social Security (Minimum Standards) 1952. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.international-labour-organization.org/128>
45. International Labour Organization, Convention № 128 concerning Invalidity, Old-Age and Survivors' Benefits 1967. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.humanrights.is/the-human-rights-project/humanrightsinstruments/globalhumanrightsinstruments/labourinstruments/nr/1134>. www.ilocarib.org.tt/projects/caribbeanconventions_14.shtml.
46. Kalache A., Barreto S.M., Keller I. Global Ageing: The Demographic Revolution in all Cultures and Societies / A. Kalache, S.M. Barreto, I. Keller // The Cambridge Handbook of Age and Ageing. - Cambridge University Press, 2005. - P. 23-34.

47. Kohn N. *Outliving Civil Rights* / N. Kohn // *Washington University Law Review*. – 2009. – Vol. 86. – P. 1048-1053.
48. Megret F. *The Human Rights of Older Persons: A Growing Challenge* / F. Megret // *Human Rights Law Review*. – Vol. 11. – 2011. – P. 37-66.
49. Report of the Secretary-General "Follow-up to the Second World Assembly on Ageing", July 2009. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.un.org/esa/socdev/documents/reports/Ageing.pdf>.
50. Resolution on the Transformation of the Focal Point on the Rights of Older Persons in Africa into a Working Group on The Rights of Older Persons and People with Disabilities in Africa ACHPR/Res143(XXXV)09. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://old.achpr.org/english/resolutions/Resolution%20on%20WGOP.pdf>.
51. Sabbagh A.A. *Women's Equal Participation in Conflict Prevention, Management and Conflict Resolution and in Post-Conflict Peace-building*. Paper submitted to the Commission on the Status of Women, 48th session, 1-12 March 2004. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.un.org/women_watch/osagi/meetings/2004/CSW48Panel/PD1-Amal%20Sabbagh.pdf.
52. Schindler R. *Empowering the Aged "A Postmodern Approach"* / R. Schindler // *The International Journal of Aging and Human Development*. – 1999. – Vol. 49 – P. 155-165.
53. Schuck P.H. *The Graying of Civil Rights Law: The Age Discrimination Act of 1975* / P.H. Schuck // *Yale Law Journal*. – 1979. – Vol. 89. – P. 12-27.
54. *Second World Assembly on Ageing, Report of the Secretary General*, 6 July 2009, A/64/127. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.globalaging.org/agingwatch/GA/SGreport64.pdf>.
55. *The Age Discrimination in Employment Act, 1967, amended in 1986*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.eeoc.gov/laws/statutes/adea.cfm>.
56. Van Bueren G. *The Protection of the Human Rights of Older Persons in Europe: A Legal Perspective in International Symposium on the Rights of Older People, January 2009*. / G. Van Bueren. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.globalaging.org/elderrights/world/2009/humanri ghtseurope.pdf>.
57. Zdenkowski G. *The International Covenant on Civil and Political Rights and Euthanasia* / G. Zdenkowski // *University of New South Wales Law Journal*. – 1997. – Vol. 20. – № 1. – P. 170-194.
58. Плохое обращение с пожилыми людьми, Информационный бюллетень № 357. Август 2011 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs357/ru/index.html>.
59. *Older Workers Recommendation, 1980 (№ 162)*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312500.
60. Сайт Международного года пожилых людей. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.un.org/russian/topics/socdev/elderly/yearold.htm>.
61. Сайт Второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения, Мадрид, Испания, 8-12 апреля 2002 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/>.
62. Сайт ВОЗ. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.who.int/ru/>.
63. Старение мирового населения, Онлайн-вопросы и ответы, Октябрь 2010 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.who.int/features/qa/72/ru/index.html>.
65. *The United Nations and the Question of Ageing*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.unac.org/iuop/unquest.html>.
66. *The Open-Ended Working Group on Ageing*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://social.un.org/ageing-working-group/>.

Summary

Genesis of the international protection of the rights of older persons

For a long time the issue of the human rights of older persons has been neglected. While in some States that dimension is taken into account but often in a hazard way. Internationally, the debate on the legal status of the older persons is just beginning. Such attention can be explained by the increased number of older people in the World. It does not mean that the elderly were not a topic to concern at all, but this issue was very often typically framed through analytical or normative points, other than that of human rights: medical, welfare, philosophical, political, economic, etc. Just few international mechanisms of the protection of human rights considered older people as one of the most vulnerable groups.

It is important to notice the significant role of the UN treaty bodies (UN Human Rights Committees, Committee on Economic, Social and Cultural Rights etc.) to form the general comments in order to explain the process of the implementation of the norms of core Human Rights Treaties. They also include the rights of the older people, but complain that the countries almost in every case pay less attention to the problems of that category of population. However, it is possible to state that the international bodies (treaty bodies) gradually include the issues of the older persons in the scope of the monitoring and enforcement of international agreements on human rights.

In our view, the rights of the elderly can be divided into two groups: 1) universally recognized human rights of particular importance for older people, and 2) the special rights of the elderly.

To assess the need for a specific human rights approach to older persons are guaranteed, this research highlights some of the specificities of older persons as a human group. It also examines the emergence of a strong discourse on the rights of older persons in the context of the broader phenomenon of the 'fragmentation' of human rights.

We must notice that the universal treaties on human rights have no special norms concerning the rights of older people. And in that case it would be reasonable and useful to create a special universal treaty on the rights of the older people.

Галузі
та окремі інститути
міжнародного права

Андрій Пазюк

Питання міжнародного інформаційного права: предмет, завдання та принципи

Стаття присвячується таким актуальним питанням міжнародного інформаційного права, як його предмет, завдання та принципи. Досліджується роль міжнародного права як регулятора міжнародних інформаційних відносин.

The paper is devoted to the contemporary issues of the international information law such as its subject, tasks and principles. The regulatory role of the international law in the field of international information relations is analyzed.

Міжнародне інформаційне право – це відносно «нова» галузь міжнародного права, оскільки потреба в нормах, які б регулювали діяльність щодо використання інфокомунікацій, значною мірою зросла з появою можливостей для масової транскордонної передачі інформації, а саме електронних інфокомунікацій в останні два десятиліття. Хоча зародження міжнародно-правового забезпечення транскордонної передачі інформації відбувалось впродовж не одного століття (наприклад, ще у XV ст. у період колонізації Нового світу Іспанією теологом Франческо де Віторія використовувалась доктрина *jus communicationis* що, виправдовувала присутність колонізаторів на чужих землях, під приводом т.зв. «природного спілкування»), найбільш активного розвитку ця галузь зазнає саме у теперішній час [1].

У зв'язку із зазначеними тенденціями постають актуальними питання щодо предмету та завдань, що має виконувати міжнародне право для врегулювання транскордонних інформаційних відносин. Серед найбільш актуальних та політично забарвлених, – питання, пов'язані з інтернетом як глобальною інфокомунікаційною мережею та «цифровим довкіллям» сучасного людського життя.

Зазначеним питанням приділяється все більше уваги у правовій науці, у тому числі з погляду міжнародно-правової доктрини, адже правові відносини з стосовно транскордонних інфокомунікацій неминуче виходять за рамки національних юрисдикцій.

У вітчизняній правовій науці окремим аспектам цієї проблеми свої дослідження присвячують О. А. Баранов, І. Л. Бачило, В. Н. Лопатін, М. А. Федотов, О. А. Городов, І. М. Забара, Ю. М. Колосов, В. А. Копылов, І. І. Лукашук, А. І. Марущак, М. М. Рассолов, В. С. Цымбалюк, В. Д. Павловский, В. В. Грищенко, К. С. Шабхазян та інші [2]. Разом з тим, питання міжнародно-правового характеру щодо визначення предмету та завдань саме міжнародного права у регулюванні транскордонних інфокомунікацій не можна вважати повністю дослідженими.

Існуючий у теорії поділ «сфер впливу» національного і міжнародного права все більше розмивається в неоднорідному, мінливому та перехресному середовищі правових режимів окремих видів інформації та інформаційної активності (діяльності). Виникає не одне, а безліч правових питань юрисдикційного, матеріального і процесуального характеру. Слід зазначити, що інформаційна сфера як система суспільних інформаційних відносин, що здійснюються суб'єктами права незалежно від відстаней між ними і національних кордонів за допомогою глобальної інформаційної інфраструктури, історично сформувалася і продовжує розвиватися на наднаціональній основі. Саме тому вона не може регулюватися виключно внутрішньодержавним правом однієї або декількох країн.

Ще в 1974 р., в радянський період, Ю. М. Колосов зазначав: «навіть інформація, яка поширюється державою серед свого населення, іноді може впливати на міжнародні відносини і внаслідок цього не завжди є суто внутрішньою справою цієї держави» [3]. З того часу актуальність міжнародно-правового регулювання інформаційних відносин зросла не на один порядок. Сучасні стрімкі темпи розвитку інформаційно-комунікацій-

УДК 341.01

ПАЗЮК Андрій Валерійович

кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права
Інститут міжнародних відносин Київський національний університет імені
Тараса Шевченка.

© А. Пазюк, 2013

них технологій як технологічного базису транскордонних інформаційних відносин кидають виклики міжнародному праву як інструменту міжнародної співпраці та світового розвитку у широкому цивілізаційному розумінні. Постає питання про роль та завдання міжнародного права в сучасну «цифрову добу». Зазначеним актуальним питанням присвячується ця стаття.

Загальновизнано, що право не є виключним регулятором в інформаційній сфері. Поряд з внутрішньодержавними та міжнародно-правовими механізмами упорядкування суспільних відносин досить поширеним інструментом є також саморегуляція у вигляді загальновизнаних норм поведінки учасників інформаційних процесів, так званого «нетикету» (англ. *netiquette*, скор. від *network etiquette*), правил мережевого етикету [4]. Іншим засобом управління поведінкою учасників суспільних інформаційних відносин є технічні норми, що упорядковують активність суб'єктів інформаційної сфери за допомогою т. зв. «коду» (англ. *code*) або архітектури. Вказаному аспекту приділяється досить велика увага в сучасних дослідженнях, присвячених взаємодії соціального і технологічного регулювання поведінки учасників інфокомунікацій [5].

Вчені відзначають такі чотири основні види регуляторів поведінки людини в повсякденному житті як закон, соціальні норми, ринок та архітектура. При цьому існують такі основні підходи до регулювання електронно-цифрового простору: а) традиційний етатичний підхід, відповідно до якого основні функції з регулювання інтернету та діяльності в сфері інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) виконуються державою; б) підхід *laissez faire* (фр. «невтручання»), згідно з яким інтернет і діяльність у сфері ІКТ – це новий соціальний рубіж, де традиційні норми не підходять і не застосовні і де, навпаки, на практиці запанували «мантри» саморегулювання і самоврядування, і, нарешті, в) інтернаціоналістська позиція. Остання, ґрунтується на глобальній і взаємозалежній природі інтернету, і визначає роль міжнародного права в регулюванні відповідних відносин як ключову [6].

Досліджуючи роль міжнародного права в регулюванні інформаційних відносин, слід враховувати системний, але децентралізований характер правових відносин в інформаційному середовищі. Сформульоване Ю. М. Колосовим положення про наявність двох основних предметів міжнародно-правового регулювання в інформаційній сфері – поширення інформації, а також діяльності засобів масової інформації, на наш погляд, вимагає актуалізації. Сучасну складну систему інформаційних відносин, які виникають і реалізуються в глобальній інформаційній сфері, неможливо обмежувати виключно відносинами, пов'язаними з діяльністю засобів масової інформації. Адже засоби масової інформації в традиційному їх розумінні є одним із суб'єктів інформаційної діяльності, учасником т. н. «медійної екосистеми» (англ. *media ecosystem*). Наведене «екологічне» розуміння взаємозв'язку між учасниками інформаційних процесів ще більше підкреслює наднаціональний характер сучасної інформаційної сфери, яка не обмежується національними кордонами, та необхідність її міжнародно-правового регулювання. Створене поєднанням комп'ютерів, мереж і інфокомунікаційних технологій як індивідуального, так і масового характеру мультимедійне середовище надало людині можливості перетворитися зі споживача інфокомунікаційного продукту в його творця і комунікатора. Особливо це стало помітним після появи інтерактивних пристосувань для індивідуальної багатоцільової комунікації в інтернеті незалежно від національних кордонів. Зазначені міжнародні інформаційні відносини також виступають об'єктом міжнародно-правового регулювання у зв'язку з тим, що носять наднаціональний характер, існують між суб'єктами права, які здійснюють інформаційну транскордонну діяльність, фізично знаходячись у різних національних юрисдикціях.

У силу того факту, що міжнародне інформаційне право є комплексною галуззю міжнародного публічного права, його структура відображає зазначену особливість. До складу МІП входять правові норми і інститути базових і суміжних галузей міжнародного права, об'єднані загальним предметом правового регулювання – міжнародно-правовими інформаційними відносинами. Існуючу сукупність міжнародно-правових норм в інформаційній сфері можна розподілити на підгалузі (інститути), зумовлені специфікою інформаційних відносин – безпосередньо інформаційних, пов'язаних з внутрішнім інформаційним змістом, іншими словами «контентом» (англ. *content* – зміст, наповнення), та інформаційно-інфраструктурних, що забезпечують обіг інформаційних ресурсів, інфокомунікацію. Перша група міжнародно-правових норм має своїм завданням регулювання інформаційного обміну незалежно від застосовуваних комунікаційних засобів. Зокрема, це норми, що стосуються забезпечення свободи інформації як фундаментальної основи демократичного суспільства та обмеження поширення незаконної інформації; міжнародно-правового режиму безперешкодної транскордонної передачі персональних даних; забезпечення інформаційного розмаїття, міжкультурної інфокомунікації. Здебільшого поширення в цьому напрямку міжнародно-правового регулювання набули принципи вільного (безперешкодного) поширення інформації через кордони (Ст. 19 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, 1966; Ст. 10 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод, 1950); санкціонування державами масової передачі інформації за допомогою електрозв'язку всередині внутрішньодержавного інформаційного простору (Преамбула Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку, 1992); контролю держав над інформаційним змістом (контентом) та обмеження поширення забороненої в міжнародному праві інформації, такої як про-

паганди війни (п.1 Ст. 20 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, 1966); підбурювання до геноциду (Ст. 3 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 1948) або вчинення інших злочинів проти людства (Додатковий протокол до Європейської Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, 2003); виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (п. 2 Ст. 20 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, 1966); дитяча порнографія (Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, 2000; Ст. 9 Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, 2001); підбурювання до вчинення терористичного злочину (Ст. 5 Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, 2005) тощо.

Друга група включає норми, що визначають і регулюють міжнародне співробітництво у сфері електрозв'язку, мовлення та в цілому використання та підтримання функціонування глобальної інформаційної інфраструктури. До цієї підгалузі можна віднести норми, що визначають інституціональний механізм регулювання електрозв'язку, міжнародно-правовий режим використання обмежених інформаційно-комунікаційних ресурсів, таких як частотний спектр, геостаціонарна орбіта, номерний ресурс, адресний простір в інтернеті тощо. У цьому секторі застосовуються принципи *раціонального, рівноправного, ефективного та економічного використання обмежених інфокомунікаційних ресурсів* (Ст. 44 п. 196 2 Статуту міжнародного союзу електрозв'язку, 1992), *подолання відставання окремих регіонів, країн та груп населення в розвитку інформаційного суспільства* (подолання цифрового розриву / *digital divide*) (п. 10 Женевської декларації принципів Всесвітнього Саміту Інформаційного Суспільства, 2003; Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства, 2000), а також *міжнародного співробітництва та економічного і соціального розвитку народів за допомогою ефективно діючого електрозв'язку* (Преамбула Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку, 1992) та *міжнародної взаємодопомоги*, зокрема у випадках використання ІКТ для подолання наслідків стихійних лих (Конвенція Тампере про надання телекомунікаційних ресурсів для полегшення наслідків стихійних лих та здійснення операцій з надання допомоги, 1998).

Особливу групу норм міжнародного інформаційного права складають охоронні та забезпечувальні норми, покликані *підтримати кібер-стабільність і кібер-мир*. Цьому завданню міжнародно-правового регулювання в інформаційній сфері кореспондують відповідні приписи, що містяться в Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (2001), Резолюціях ГА ООН «Створення глобальної культури кібербезпеки і захист найважливіших інформаційних структур» №57/239 (2002), № 58/199 (2003), № 64/211 (2009), Декларації Еріче про принципи кібер-стабільності та кібер-миру (2009), Глобальній програмі кібербезпеки Міжнародного союзу електрозв'язку (2007) тощо.

Проведений аналіз вищезазначених теоретичних напрацювань та емпіричного матеріалу, що міститься у згаданих міжнародно-правових джерелах, дозволяє дійти таких висновків:

- предмет, завдання і принципи міжнародно-правового регулювання в інформаційній сфері на сьогоднішній день є достатньо чітко визначеними в джерелах міжнародного права, що свідчить про становлення міжнародного інформаційного права як галузі сучасного міжнародного права;
- міжнародне інформаційне право – комплексна галузь міжнародного права, норми якої регулюють міжнародно-правові відносини, що здійснюються в інформаційній сфері;
- міжнародно-правові відносини, що здійснюються в інформаційній сфері, як об'єкт міжнародного інформаційного права включають в себе три основні групи відносин між суб'єктами міжнародного права, що умовно розподіляються за специфічними предметами регулювання: 1) відносини стосовно встановлення на міжнародно-правовому рівні рамок для внутрішньодержавних правових режимів провадження інформаційної діяльності суб'єктів внутрішньодержавного права щодо створення, використання, поширення та будь-якого іншого оброблення інформації; 2) відносини на міждержавному рівні стосовно використання інфокомунікаційних ресурсів (частотний спектр, геостаціонарна орбіта, номерний ресурс, адресний простір тощо); 3) міжнародно-правові відносини з приводу виконання державами охоронних та забезпечувальних функцій в інформаційній сфері, міжнародного співробітництва з питань боротьби із кіберзлочинністю, протидії інформаційній агресії, підтримання кібер-стабільності та кібер-миру.

Здобуті результати не є остаточними, потребують подальшого ґрунтовного опрацювання та розширення дослідження, зокрема питань галузевих принципів міжнародного інформаційного права, що виходить за рамки формату цієї статті та буде розкритися в наступних публікаціях.

1. Задорожний А. В., Пазюк А. В. Международное информационное право. Учебное пособие: Том 1 / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Институт международных отношений. – К. : ЧП «Фенікс», 2013. – 854 с. – (Библиотека кафедры международного права).
2. Массовая информация и международное право / Колосов Ю. М. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 168 с.
3. Баранов О. А. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи. – К.: Видавничий дім «СофтПрес», 2005; Информационный суверенитет или информационная безопасность // Нац. безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 70 – 76; Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право: Учебник. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – С. 97; Городов О. А. Основы информационного права России. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003; Забара І. М. Правове регулювання обміну інформацією в діяльності міжнародних організацій системи ООН // Український часопис міжнародного права. – № 1/2012. – С. 113-120, Категорія інформації в міжнародному праві: до питання визначення // Український часопис міжнародного права. – № 3/2012. – С. 51-56; Лукашук И.И. Теория информации и международно-правовое регулирование // Вестник Киевского университета. Серия Международные отношения и международное право. – 1978. – Вып. 7 – С. 6-14.; Марущак А. І. Інформаційне право: доступ до інформації: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2007. – С. 91 – 93; Рассолов М.М. Информационное право: анализ и решение практических задач. – М., 1998; Информационное право: Учебное пособие. – М., 1999. – С. 24 – 26; Массовая информация и международное право / Колосов Ю. М. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 168 с.; Колосов Ю. М. Международное сотрудничество в области массовой информации // Советское государство и право. – М. : Наука, 1978, № 2. – С. 31 – 39; Новый международный информационный порядок и проблема поддержания мира / Ю. М. Колосов, Б. А Цепов. – М. : Глав. ред. изд. для заруб. стран изд-ва Наука, 1983. – 69 с.; Копылов В. А. Информационное право : Учебник. – М. : Юристъ, 2005. – С. 85 – 86; Основы інформаційного права України: Навч. Посіб. / В. С. Цимбалюк, В.Д. Павловський, В. В. Грищенко та ін; За ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калюжного та П. В. Мельника. – К. : Знання, 2004. – С.31 – 56; Шахбазян К. С. Міжнародно-правові основи регулювання відносин в мережі Інтернет : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. , 2009. – 19 с.
4. Netiquette Guidelines / Network Working Group, S. Hambridge : Request For Comments : 1855. – October, 1995 [Electronic resource]. – Access mode : <http://tools.ietf.org/html/rfc1855>.
5. Lessig L. The Law of the Horse : What Cyberlaw might teach // Harvard Law Review. – 1999. – V. 113. – P. 501 – 549; Code and Other Laws of Cyberspace. – New York, 1999; Rundle Mary. Beyond Internet Governance : The Emerging International Framework for Governing the Networked World / The Berkman Center for Internet & Society Research Publication Series. – Research Publication № 2005-16; Christoph Engel. Gemeinschaftsguter : Recht, Politik und Okonomie / Preprints aus der Max-Planck-Projektgruppe Recht der Gemeinschaftsguter. – Bonn, 2002; Joel R. Reidenberg. Lex Informatica. The Formulation of Information Policy Rules through Technology // Texas Law Review. – 1998. – V. 76. – P. 553 – 593; Paul Schiff Berman. Cyberspace and the State–Action Debate. The Cultural Value of Applying Constitutional Norms to 'Private' Regulation // University of Colorado Law Review. – 2000. – P. 1263 – 1310; Neil Weinstock Netanel. Cyberspace 2.0 // Texas Law Review. – 2000. – V. 79. – P. 447 – 49; Serena Syme, L.Jean Camp. Code as Governance, The Governance of Code [Electronic resource]. – Access mode : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=297154; Lawrence B. Solum, Minn Chung. The Layers Principle : Internet Architecture and the Law University of San Diego School of Law [Electronic source] // Public Law and Legal Theory. – June 2003. – Access mode : <http://ssrn.com/abstract=416263>.
6. Mayer-Schonberger Victor. The Shape of Governance : Analysing the World Internet Regulation // Virginia Journal of International Law. – 2002. – Vol. 43.

Summary

International information law as a separate branch of International Law is on its formation stage of development subject to the increased demand of transfrontier information relations (electronic communications) regulation. It requires the evaluation of the role and tasks of International law norms as a regulator of such relations.

As we can see the global information infrastructure based on the internet by its nature diffuses over the national borders and could not be as an exclusive subject of national rules. The modern media ecosystem includes both public and private actors with own tasks and regulatory powers in the information sphere. Nevertheless the public tasks performed by states could not be diminished but coordinated at international level. The role of International law could be reestablished as transnational framework regulator and enforcer.

The main public tasks of the regulation at international level should include subjects such as illegal content suppression, information resources global management and critical information infrastructure protection.

The International law resources in the information field evaluation shows the core principles in the mentioned subjects of public regulations at international level. Further research of the principles will provide with more detailed and comprehensive results.

Дмитро Скринька

Субсидування виробництва за правилами СОТ: умови та можливості для України

Стаття присвячена системі норм права СОТ про субсидування продукції та компенсаційні заходи. Інформація щодо критеріїв класифікації субсидій доповнюється важливими положеннями відносно особливостей регулювання субсидій в сфері сільсько-го господарства.

Article deals with the system WTO rules on subsidies and countervailing measures. Information on the criteria for the classification of subsidies is supplemented with important provisions on specific rules with regard to subsidies in agriculture.

За термінологією СОТ субсидією є:

(а) Фінансове сприяння, що надається на території держави-члена СОТ урядом або державним органом, зокрема коли уряд практикує пряме переведення грошових коштів (наприклад дотацій, позик або вливань капіталу), потенційну пряму передачу грошових коштів або зобов'язань (наприклад гарантій за позиками); коли уряд відмовляється від доходів, що йому належать, або не стягує їх (наприклад такі фіскальні стимулюючі заходи, як податкові кредити).

Слід мати на увазі, що відповідно до положень Статті XVI ГАТТ звільнення експортованого товару від мит або податків, якими обкладається аналогічний товар, коли він призначений для внутрішнього споживання, або зменшення таких мит чи податків у обсягах, що не перевищують нарахованої суми, не вважаються субсидією.

(б) Ситуація, коли уряд надає товари та послуги, крім загальної інфраструктури, або закуповує товари чи послуги.

(в) Ситуація, коли уряд здійснює платежі в рамках певного механізму фінансування, або доручає, або наказує приватній установі виконувати одну чи більше функцій, які б за звичайних умов виконувалися урядом, причому практика їх застосування такою установою фактично не відрізняється від практики, яку здебільшого здійснював би уряд.

(г) Підтримка доходів чи цін у будь-якій формі у розумінні Статті XVI ГАТТ, а також вигода, що надається таким чином.

Субсидія підпадає під положення Частини II, III чи V Угоди СОТ про субсидії та компенсаційні заходи тільки у тому разі, якщо така субсидія є адресною.

Для встановлення того, чи є субсидія адресною для підприємства, або галузі виробництва, або групи підприємств, або галузей в межах юрисдикції органу, що надає таку субсидію, застосовуються такі принципи:

- коли орган, що надає субсидію, або законодавство, відповідно до якого діє такий орган, прямо обмежує доступ до субсидії лише колом певних підприємств, така субсидія вважається адресною;
- коли орган, що надає субсидію, або законодавство, відповідно до якого діє такий орган, встановлює об'єктивні критерії або умови, які визначають право на отримання і розмір субсидії, вважається, що субсидія не є адресною, за умови, що право на отримання є автоматичним і що таких критеріїв та умов суворо дотримуються. Критерії або умови повинні чітко визначатися у законі, нормативному акті або іншому офіційному документі з тим, щоб їх можна було перевірити.

Об'єктивні критерії та умови у тому значенні, у якому цей термін використовується в Угоді СОТ про субсидії та компенсаційні заходи, означають критерії та умови, які є нейтральними, не надають переваги одним

УДК 341.6

СКРИНЬКА Дмитро Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права
Інституту міжнародних відносин Київського національного університету
імені Тараса Шевченка.

© Д. Скринька, 2013

підприємствам над іншими, є економічними за характером і горизонтальними за застосуванням, як, наприклад, кількість працівників або обсяг підприємства.

Якщо ж, незважаючи на видимість відсутності адресності, все ж існують підстави вважати, що субсидія насправді може бути адресною, можуть розглядатися інші фактори. До таких факторів належать: використання програми надання субсидій обмеженим колом певних підприємств, переважне використання програми певними підприємствами, надання субсидій у непропорційно великих обсягах певним підприємствам, а також спосіб, у який було реалізовано упереджений підхід органу, що надає субсидію, при прийнятті рішення про її надання.

Субсидія, надання якої обмежено колом певних підприємств, які розташовано у певному географічному регіоні, що знаходиться в межах юрисдикції органу, який надає субсидію, є адресною.

Введення або зміна загально застосовуваних ставок податків урядовими органами будь-якого рівня, що мають на це право, не є адресною субсидією.

Будь-яка субсидія, що належить до категорії експортних субсидій вважається адресною.

Окрім випадків, передбачених Угодою СОТ про сільське господарство, забороняються субсидії, що де-юре чи де-факто, в ролі єдиної умови або однієї з умов, обумовлені показниками експорту, наприклад відносною чи абсолютною кількістю товарів проданих на експорт. Ця норма поширюється і на такі ситуації, коли надання субсидії законодавчо не обумовлено показниками експорту, але фактично є прив'язаним до дійсного або очікуваного обсягу експорту чи доходів від нього. Лише той факт, що субсидія надається підприємствам, що займаються експортом, не може бути підставою для того, щоб вважати її експортною субсидією у розумінні цього положення.

Частина V Угоді про субсидії та компенсаційні заходи встановлює правила поведінки держав у ситуації, коли їхні товаровиробники страждають від субсидованого імпорту, який завдає шкоди вітчизняним галузям промисловості. Держави-члени СОТ мають право в таких ситуаціях запроваджувати компенсаційні мита на імпорт, що субсидується, щоб компенсувати або нівелювати спотворюючий вплив субсидування на міжнародну торгівлю. Угода проводить різницю між забороненими субсидіями та субсидіями, які дозволені, але щодо яких можливе застосування компенсаційних заходів. Слід зауважити, що держава не має права в односторонньому порядку на основі лише власної позиції запроваджувати санкції відносно держав, які, на її думку, займаються субсидуванням експорту. Застосування таких санкцій можливе лише в порядку і на умовах, передбачених в рішенні Органу СОТ із врегулювання спорів. Спори з подібного роду питань розглядаються Органом із врегулювання спорів в загальному порядку, з певними особливостями, зокрема строки розгляду справи є вдвічі коротшими за строки, передбачені Домовленістю про врегулювання спорів для спорів загальної категорії. Крім того, в разі якщо третейська група, створена для вирішення даної справи, дійде висновку, що субсидія належить до категорії заборонених, надання такої субсидії повинно бути припинено негайно.

На сьогоднішній день більша частина субсидій, які надаються на практиці, не належать до категорії заборонених.

Існує три умови, за наявності яких можуть бути застосовані компенсаційні мита.

По-перше, повинен мати місце факт субсидування імпорту, що справляє спотворюючий вплив на торгівлю (в Угоді про субсидії та компенсаційні заходи окремо вказані ті категорії субсидій, надання яких не дає підстав для застосування компенсаційних заходів, так звані субсидії "зеленого кошику").

По-друге повинен мати місце факт суттєвої шкоди галузям вітчизняної промисловості держави-імпортера.

По-третє повинен мати місце причинно-наслідковий зв'язок між фактом субсидування імпорту та фактом заподіяння шкоди.

Угода про субсидії та компенсаційні заходи дуже детально регламентує процедури ініціювання та проведення розслідувань щодо компенсаційних заходів. Такі розслідування повинні здійснюватися компетентними органами держав-членів СОТ, які мають на меті запровадити компенсаційні мита. Слід зауважити, що ці процедурні вимоги досить подібні до процедурних вимог, що застосовуються у випадку антидемпінгових розслідувань.

Угода про субсидії та компенсаційні заходи передбачає три види компенсаційних заходів:

- попередні компенсаційні заходи
- добровільні зобов'язання,
- остаточні компенсаційні мита.

Після прийняття попереднього рішення про те, що субсидія є причиною суттєвої шкоди вітчизняним виробникам, держава-імпортер може запровадити попередні компенсаційні заходи щодо субсидованого імпорту.

Антисубсидиційне розслідування може бути призупинено або припинено без застосування попередніх заходів або компенсаційного мита, якщо держава-експортер візьме на себе добровільні зобов'язання, згідно з

якими вона погоджується ліквідувати або обмежити відповідні субсидії або вжити інших заходів щодо подолання їхніх наслідків; або експортер погоджується переглянути свої ціни таким чином, що органи, які вповноважені здійснювати антисубсидійне розслідування, дійдуть висновку, що шкідливий вплив субсидій усунуто.

Держави-члени СОТ мають право запровадити "остаточні" (на відміну від тимчасових) компенсаційні мита, лише після прийняття остаточного рішення про те, що відповідні субсидії заподіюють суттєву шкоду вітчизняній промисловості, або що існує реальна небезпека заподіяння такої шкоди. Розмір компенсаційного мита не повинен перевищувати розмір субсидії. Крім того, якщо сума шкоди, яка заподіяна субсидією, менша, ніж розмір субсидії, остаточне компенсаційне мито зазвичай повинно обмежуватися сумою необхідною для нівелювання такої шкоди. Компенсаційні мита повинні стягуватися на недискримінаційній основі.

Компенсаційні мита за загальним правилом не можуть мати зворотної сили. Компенсаційні мита залишаються в силі тільки доти і тією мірою, якою це необхідно для протидії субсидуванню, яке викликає шкоду. Також треба підкреслити, що компенсаційні мита і контрзаходи у відповідь на субсидії не можуть бути застосовані одночасно у зв'язку з одним випадком субсидування. Так само не можна застосувати до одних і тих самих товарів антидемпінгові та компенсаційні мита, навіть якщо щодо цих товарів наявні факти як субсидування так і демпінгу.

Дуже важливо мати на увазі, що правила субсидування в сфері сільського господарства відповідні питання регулюються Угодою СОТ з сільського господарства.

Угода СОТ з сільського господарства складається з преамбули, 21 статті і п'яти методологічних додатків. Вона охоплює питання виробництва і зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими товарами (за винятком риби і рибопродуктів, але включаючи бавовну, льон, шовк, шкіру та шкури). Угода серед іншого поширює принципи та норми ГАТТ на торгівлю цими товарами.

Угода з сільського господарства - одна з найбільш суперечливих угод СОТ. Сільське господарство в усіх розвинених країнах існує під захистом багатопланового аграрного протекціонізму. В зв'язку з цим, результати роботи щодо зниження рівня аграрного протекціонізму виявилися досить скромними.

Можна виділити чотири головні елементи Угоди про сільське господарство в сфері зниження бар'єрів у торгівлі. Сторони угоди домовилися:

- зв'язати (консолідувати) ставки мита на більшість сільськогосподарських товарів і поступово знизити їх на 36 відсотків (розвинуті країни) і на 24 відсотки (країни, що розвиваються);
- замінити нетарифні заходи, що стосуються імпорту сільськогосподарських товарів, еквівалентними за обмежувальним ефектом ставками ввізного мита (це перетворення називають тарифікацією) і знизити отримані таким шляхом ставки на 36 відсотків (розвинуті країни) і на 24 відсотки (держави, що розвиваються);
- скоротити загальний рівень внутрішньої підтримки виробництва сільськогосподарських товарів на 20% (відлік від рівня базового трирічного періоду, який для держав-засновниць СОТ є періодом з 1986 по 1988 роки включно, а для держав, що вступали в СОТ, пізніше визначався в ході переговорів);
- знизити експортні субсидії на сільськогосподарські товари на 34% за вартістю і на 21% за розміром субсидованого експорту.

Після названих скорочень і тарифікації ставки мита на цілий ряд сільськогосподарських товарів становили від 100 до 400 відсотків.

Стаття 5 Угоди встановлює спеціальну систему захисних заходів для сільськогосподарського імпорту. Вона дозволяє будь-якій країні ввести додаткове мито щодо сільськогосподарських товарів, якщо вартість імпорту перевищить заздалегідь обумовлений ("тригерний") рівень або якщо ціна на цей товар виявиться нижче подібного рівня.

Угода про захисні заходи СОТ не застосовується в рамках Угоди по сільському господарству.

Всі заходи внутрішньої державної підтримки сільського господарства СОТ класифікує відповідно до головного критерію: чи "спотворюють" вони виробництво й торгівлю, тобто, чи впливають на обсяги виробництва й ціни таким чином, що це призводить до неефективного використання ресурсів.

Всі заходи державної підтримки вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції умовно розкладено по трьох різнокольорових кошиках: «зелений», «жовтий» та «блакитний».

До «зеленого кошику» належать заходи державної підтримки сільського господарства, що не спричиняють неефективний розподіл ресурсів в аграрній сфері, тобто не спрямовані на підтримку цін виробників.

Державні витрати в межах «зеленого кошику» можуть здійснюватись у таких напрямках:

- наукові дослідження, підготовка кадрів, інформаційно-консультаційне обслуговування;
- ветеринарні й фітосанітарні заходи, контроль безпеки харчових продуктів;
- сприяння збуту сільськогосподарської продукції разом із збиранням, обробкою й поширенням ринкової інформації;

- удосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд), за винятком операційних витрат на її утримання;
- утримання стратегічних продовольчих запасів, внутрішня продовольча допомога;
- забезпечення гарантованого доходу сільськогосподарським виробникам, удосконалення землекористування тощо;
- підтримка доходів виробників, не пов'язана з видом і обсягом виробництва (наприклад, виплати просто на підставі статусу землевласника або виробника);
- сприяння структурній перебудові сільськогосподарського виробництва (наприклад, виплати за програмами переміщення виробництва з аграрного сектору в індустріальний);
- охорона довкілля;
- програми регіонального розвитку (наприклад, виплати за програмами регіональної допомоги у депресивних регіонах);
- до заходів «зеленого кошику» належать також субсидії, обсяг яких становить менше 5% вартості продукції (незалежно від того, чи вони орієнтовані на конкретний продукт, чи на все сільськогосподарське виробництво).

Держава має право фінансувати заходи “зеленого кошику” в будь-якому потрібному обсязі залежно від можливостей свого бюджету.

Немає також заперечень проти бюджетного фінансування заходів “блакитного кошику”, оскільки вони спрямовані на обмеження перевиробництва (скорочення поголів'я худоби, посівних площ тощо).

Заходи внутрішньої підтримки, які викривлюють вплив на торгівлю й виробництво, класифікуються як заходи “жовтого кошику”:

- дотації на товарну продукцію;
- дотації на племінне тваринництво;
- дотації на елітне насінництво;
- дотації на комбікорми;
- компенсація частини витрат на мінеральні добрива та засоби захисту рослин;
- компенсації частини витрат на енергоресурси;
- цінова підтримка, тобто компенсація різниці між закупівельною та ринковою ціною;
- надання ресурсів виробникові за цінами, нижчими за ринкові;
- закупівля у виробника товарів за цінами, що перевищують ринкові;
- пільгове кредитування сільськогосподарських виробників за рахунок бюджету, списання боргів;
- пільги на транспортування сільськогосподарської продукції;
- витрати лізингового фонду та деякі інші.

Щодо заходів “жовтого кошику” держава повинна взяти зобов'язання скоротити бюджетне фінансування. Держава-член СОТ має право не скорочувати це фінансування протягом будь-якого року, коли надана підтримка на виробництво окремого сільськогосподарського товару обмежується рівнем не більше 5 відсотків вартості загального обсягу виробництва цього товару в даній державі (для розвинених держав) або 10 відсотків (для держав, що розвиваються). Це правило відносно підтримки сільськогосподарських виробників отримало в рамках права СОТ назву правила *de minimis*. Якщо підтримка надається без прив'язки до окремих видів продукції, то відносно такої підтримки також діє правило *de minimis* — 5 відсотків для держав розвинутих та 10 відсотків для держав, що розвиваються.

У рамках Ради з торгівлі товарами СОТ діє Комітет з сільського господарства, до відання якого належать всі питання функціонування Угоди. У 2000 році в СОТ розпочато нову серію багатосторонніх торгових переговорів з торгівлі сільськогосподарськими товарами, яка має на меті, серед іншого, подальше зниження бар'єрів у торгівлі цими товарами.

Таким чином, на сьогоднішній день, питання субсидування продукції не тільки є дуже складними і важливими в рамках СОТ, але і належать до числа норм, що мають значні перспективи до подальшого розвитку.

Summary

The article begins with the explanation of the basic rules of the WTO Agreement on Subsidies and Countervailing Measures, deals with such issues as specificity of subsidies, classification of subsidies, the impact of prices upon prices and their trade distorting effect. This is followed by dealing with specific rule on export subsidies and domestic support with regard to agricultural products.

The article deals with the concept of countervailing measures, their legal grounds and objectives.

The article also explains the importance of the antisubsidy investigations and dispute settlement procedures in ensuring that the system of rules on subsidies and countervailing measures is applied in a predictable, transparent and uniform manner.

The article helps reader understand what is the difference between subsidies for domestic products, which might be destined for exports and export subsidies, why it is wrong to state that WTO prohibits all subsidies, what approach is used in classifying the subsidies.

The article concludes with the statement that WTO rules on subsidies are not only important and complicated, they are also very likely to develop dynamically in the nearest future.

Олександр Григоров

Незаконний захват повітряного судна: нове трактування

Стаття присвячена аналізу положень Пекінського Протоколу 2010 року, який вносить низку нових змін до Гаазької Конвенції 1970 р. про боротьбу з незаконним захоптом повітряних суден. Автор приділяє особливу увагу юридичному змісту терміну «незаконний захват повітряного судна», а також новим правовим стандартам забезпечення безпеки цивільної авіації як в міжнародному, так й національному повітряному праві України.

Article analyzes the Beijing Protocol of 2010, which introduces a number of new changes to Hague Convention 1970 for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft. Author focusing on the legal sense of the term «unlawful seizure of aircraft» as well as new legal standards of safety of civil aviation both in the international and in the national air law of Ukraine.

Вперше в історії сучасного міжнародного повітряного права юридичний зміст поняття «незаконний захват повітряного судна» даний в пункті 1 статті 11 Токійської Конвенції 1963 року про правопорушення та деякі інші дії, що здійснюються на борту повітряного судна. Згідно з положеннями цієї Конвенції під «незаконним захоптом повітряного судна» слід розуміти неправомірні дії особи (чи осіб), яка знаходиться на борту повітряного судна, здійснює за допомогою сили або загрози силою захват або інше злочинне використання повітряним судном у польоті або готується до здійснення таких протиправних дій.

У подальшому більш широке трактування «незаконного захопту повітряного судна» як різновиду актів незаконного втручання у діяльність цивільної авіації було закріплено в Гаазькій Конвенції 1970 року про боротьбу з незаконним захоптом повітряних суден (надалі – Гаазька Конвенція). Стаття 1 Гаазької Конвенції говорить, що будь-яка особа на борту повітряного судна, що знаходиться у польоті, вчиняє злочин, якщо ця особа шляхом насильства або шляхом будь-якої іншої форми залякування захоплює дане повітряне судно або здійснює над ним контроль, або намагається здійснити вище вказані дії, або є співучасником цього злочину.

Минулі сорок років після прийняття Гаазької Конвенції не стали «переможними» у боротьбі з «повітряним піратством», навпаки з'явилися нові загрози безпеці цивільної авіації. Усе це змусило світову спільноту і в першу чергу Міжнародну організацію цивільної авіації (ІКАО) вжити нові заходи з розробки нових міжнародно-правових стандартів у сфері захисту цивільної авіації від актів незаконного втручання у її діяльність. Практичною реалізацією цих зусиль став Пекінський Протокол 2010 року, що доповнює Гаазьку Конвенцію про боротьбу з незаконним захоптом повітряних суден (надалі – Протокол).

Згідно зі статтею II Протоколу до Гаазької Конвенції будь-яка особа здійснює злочин, якщо: а) ця особа незаконно й з наміром захоплює судно, що знаходиться в експлуатації, і шляхом насильства чи погрожування (залякування), а також за допомогою будь-яких технічних засобів захоплює контроль над повітряним судном, б) намагається здійснити цей злочин, в) організовує й керує групою осіб з метою здійснення злочину, г) допомагає особі (особам) здійснити цей злочин, а також уникнути переслідування й покарання.

Також згідно з пунктом 4 статті II Протоколу до злочинів, пов'язаних з незаконним захоптом повітряного судна, віднесені: а) зговір з однією або декількома особами, б) допомога у здійсненні злочину, в) будь-яка підтримка включно фінансову у здійсненні злочину. У зв'язку з даною новацією досить цікавими з теоретичної й практичної точки зору є положення статті IV Протоколу, котра вносить у текст Гаазької Конвенції додаткову статтю 2 «bis». Дана стаття передбачає у відповідності до положень внутрішнього права держав-учасниць можливість відповідальності «національних» юридичних осіб, якщо дії фізичної особи, відповідального за керування даною юридичною особою або контролюючого її діяльність, можуть бути кваліфіковані як злочин згідно з статтею 1 Гаазької Конвенції (зі змінами, внесеними Протоколом). Така відповідальність, як закріплено у Протоколі, може мати кримінальний, цивільний або адміністративний характер. Держави-учасниці також мають право приймати так звані «запобіжні» санкції, в тому числі фінансові санкції.

ГРИГОРОВ Олександр Миколайович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права
Інституту міжнародних відносин Київського Національного Університету
імені Тараса Шевченка.

Потрібно також звернути увагу, що відповідно до пункту 1 статті II Протоколу у Гаазьку Конвенцію була внесена низка змін. Замість поняття «повітряне судно, що знаходиться у польоті» у новій редакції застосовується термін «повітряне судно, що знаходиться в експлуатації» (раніше стаття 1 Гаазької Конвенції містила термін «повітря судно, що знаходиться у польоті» - прим. О.Г.). Згідно з статтею У Протоколу під цим терміном розуміють «повітряне судно вважається таким, що знаходиться в експлуатації, з початку передполітної підготовки повітряного судна наземним персоналом або екіпажем для конкретного польоту до закінчення 24 годин після будь-якої посадки». При цьому у випадку змушеної посадки внаслідок незаконного захоплення вважається, що політ повітряного судна продовжується до того моменту, коли компетентні органи влади держави, в якій здійснило посадку це повітряне судно, не візьмуть на себе відповідальність за повітряне судно, за осіб й майно, що знаходяться на борту. Таким чином ми маємо більш розширений «часовий фактор» у разі кваліфікації такого злочинного діяння як «незаконний захват повітряного судна».

Також стаття УП Протоколу вносить у статтю 4 Гаазької Конвенції нові положення, котрі дають, на думку автора, додаткову можливість державам-учасникам поширення своєї юрисдикції щодо такого злочину як «захват повітряного судна». По суті у міжнародно-правовій термінології з'явилося значно ширше трактування відомого спеціалістам поняття «конкуруюча юрисдикція». Згідно з новою редакцією статті 4 Гаазької Конвенції держава-учасниця може встановлювати свою юрисдикцію над злочинами, вказаними у статті 1 в наступних випадках: а) коли злочин здійснений на території держави або у повітряному просторі, б) коли злочин здійснений проти або на борту повітряного судна, зареєстрованого у даній державі, в) коли повітряне, на борту якого здійснений злочин, здійснює посадку на його території, і злочинець знаходиться на борту цього судна, г) коли злочин здійснили проти або на борту повітряного судна, зданого в оренду (без екіпажу) орендатору, основне місце діяльності якого знаходиться у цій державі, г) коли злочин здійснили громадянин або проти громадян цієї держави, д) коли злочин здійснила особа без громадянства, яка зазвичай проживає на території цієї держави.

Статті УШ й ІХ Протоколу вносять доповнення до Гаазької Конвенції (відповідно статті 5 й 6 Гаазької Конвенції - прим. О.Г.) щодо порядку обміну інформацією між державами-учасницями про арешт особи (осіб), винної у здійсненні «акту незаконного захвату повітряного судна» та проведенні попереднього розслідування. Також держави-учасниці, які створюють спільні повітряно-транспортні експлуатаційні організації (агентства), в рамках яких здійснюється спільна або міжнародна реєстрація повітряних суден, що експлуатуються, вказують державу, яка здійснюватиме юрисдикцію стосовно «можливих актів незаконного захвату» таких суден.

Не менш важливим на думку автора є зміни, внесені Протоколом до статті 8 Гаазької Конвенції, які обумовлюють видачу особи (осіб), винної у здійсненні акту незаконного захвату повітряного судна. По-перше, згідно з пунктом 1 статті 8 держави-учасниці зобов'язуються включати злочини, передбачені статтею 1 Гаазької Конвенції, у якості злочинів, передбачаючи видачу злочинців згідно з будь-яким договором про видачу, укладеним між державами-учасницями. По-друге, держави-учасниці у разі відсутності такого різновиду міжнародних договорів з правової допомоги можуть розглядати Гаазьку Конвенцію як юридичну підставу для видачі особи (осіб), винної у здійсненні злочину, спрямованого проти безпеки цивільної авіації.

Потрібно відмітити, що статті ХІУ та ХУ Протоколу вносять зміни, пов'язані з зобов'язаннями держав-учасниць щодо вжиття належних заходів для «відновлення контролю законного командира над повітряним судном або для збереження за командиром контролю над повітряним судном (нова редакція пункту 1 статті 9 Гаазької Конвенції - прим. О.Г.), а також щодо надання максимальної взаємодопомоги у ході кримінально-процесуальних дій, що здійснюються державою-учасницею стосовно злочинів, передбачених Гаазькою Конвенцією (пункт 1 статті 10 Гаазької Конвенції - прим. О.Г.)

Дуже важливими є положення нової статті 7bis, які зобов'язують держави-учасниці, що стосовно будь-якої особи, взятої під варту, або щодо якої вжиті будь-які обмежувальні заходи відповідно до Гаазької Конвенції, будуть виконуватися норми сучасного міжнародного права, насамперед норми, що забезпечують дотримання прав людини.

Водночас на думку автора низка змін та уточнень, передбачених Протоколом, є не так однозначними. Наприклад, нова стаття 8bis Гаазької Конвенції (відповідно стаття XII Протоколу) з одного боку трактує, «що жоден із злочинів, передбачених статтею 1 Протоколу, не розглядається як політичний злочин або злочин, пов'язаний з політичними мотивами». У подальшому закріплюються положення, які фактично надають легальну можливість будь-якій державі-учасниці відхиляти прохання про видачу особи (осіб), які здійснили «акт незаконного захвату» зацікавленій державі-учасниці, якщо є «вагомі» підстави, що судово переслідування й покарання цієї особи (осіб) зв'язане з питаннями раси, віросповідання, національності, етнічного походження, політичних переконань і т.п.

Тим самим, враховуючи практику поширення «подвійних стандартів» в сучасних міждержавних відносинах, можна з високою мірою переконання стверджувати, що по суті це положення блокує практичну реаліза-

цію оновлених положень Гаазької Конвенції.

Не менш спірними є положення нової статті 3bis Гаазької Конвенції (відповідно стаття УІ Протоколу). Відповідно до пункту 2 цієї статті дії збройних сил держави підчас збройного конфлікту чи дії, що здійснюються збройними силами держави з метою виконання їх офіційних функцій, регламентуються іншими нормами міжнародного права, зокрема нормами міжнародного гуманітарного права. Водночас пункт 3 цієї статті містить застереження, що положення пункту 2 «не тлумачаться як виправдовуючі» стосовно незаконного втручання у діяльність цивільної авіації, але на думку автора подібне «застереження» або «виключення» надає державам широкі можливості для виправдання дій збройних сил під час внутрішньодержавних конфліктів.

Що стосується вступу в дію Протоколу, то стаття XXIII містить стандартну процедуру, яка передбачає, що Протокол вступає в силу в перший день другого місяця після дати здавання на збереження депозитарію двадцять другого документу про ратифікацію, прийняття, затвердження або приєднання. За даними автора станом на 01.02.2013 року Протокол підписали 30 держав, серед яких такі держави як Великобританія, Франція, Іспанія, Південна Корея, Мексика. І тільки 3 держави - Куба, Малі й Сент Люсія - ратифікували Протокол.

З урахуванням тематики дослідження є цікавими положення повітряного права України, присвячені аспектам безпеки цивільної авіації у тому числі й боротьбі з «незаконним захопленням» повітряних суден.

Наприклад, діючий Повітряний Кодекс України 2011 року відносить згідно з пунктом 1 статті 86 до актів незаконного втручання у діяльність цивільної авіації в тому числі й «незаконне захоплення повітряного судна у повітрі та на землі». Також згідно з статтею 88 Кодексу уповноважений орган з питань цивільної авіації зобов'язаний інформувати інші держави у разі а) захоплення повітряного судна на землі або у повітряному просторі України, б) приземлення захопленого повітряного судна на території України, в) якщо захоплене повітряне судно залишило територію України. У подальшому нажаль український законодавець вніс досить суттєві обмеження, а саме ця інформація надається іншим державам, з якими Україна має спільний повітряний простір. На думку автора це суперечить міжнародній практиці, що склалася, коли мова йде про надання інформації будь-якій зацікавленій державі, а також міжнародній спільноті. До речі термін «спільний повітряний простір» не має однозначного трактування як в доктрині, так й в договірній практиці української держави.

Крім того, як відомо, в Україні прийнята Державна програма авіаційної безпеки цивільної авіації. Так згідно з пунктами 144-145 розділу УІІ цієї Програми інформація про акт незаконного втручання на території України передається а) державі реєстрації повітряного судна, б) державі, громадяни якої загинули, поранені або затримані у результаті акту незаконного втручання. Отже мають місце правові розбіжності в рамках діючого українського законодавства. Потрібно відмітити також, що Державна програма у розділі II містить кваліфікаційне визначення «акту незаконного втручання», яке, на жаль, не включає такий різновид як «незаконне захоплення повітряного судна».

У свою чергу діючий Кримінальний Кодекс України у статті 278 передбачає кримінальну відповідальність за викрадення або захоплення повітряного судна в тому числі й за попередньою змовою групи осіб, але також, на жаль, не містить чіткого визначення цього правопорушення.

Виходячи із вище сказаного можна стверджувати, що на сьогодні ні один з спеціальних законів або підзаконних актів України у галузі діяльності цивільної авіації не містить визначення «незаконного повітряного судна», що відповідає стандартам, закріпленим вище згаданими міжнародно-правовими актами. При цьому тільки Закон України «Про боротьбу з тероризмом», якщо давати широке трактування «акту незаконного захоплення повітряного судна», який, як правило, супроводжується захопленням заручників, містить спеціальні положення щодо відповідальності за фінансування подібних протиправних дій. Статті 11-1 й 11-2 Розділу УІ Закону передбачають зупинення фінансових операцій з активами, що пов'язані з фінансовим тероризмом. Додатково статті 23-25 Розділу УІ Закону регламентують відповідальність керівників та посадових осіб підприємств та організацій, а також громадян, які сприяли терористичній діяльності (включно наслідки щодо «акту незаконного захоплення повітряного судна» – прим. О.Г.) насамперед шляхом фінансування підготовки та проведення терористичних дій, а також сприяють вербуванню й переховуванню терористів.

Проведений аналіз положень Пекінського Протоколу 2010 року дозволяє стверджувати, що цей міжнародно-правовий документ стане без сумніву новим кроком міжнародної спільноти на шляху забезпечення безпеки цивільної авіації.

Відповідно цілком зрозумілий крок України щодо приєднання до Пекінського Протоколу, який, на думку автора, мусить супроводжуватися належними імплементаційними діями, що забезпечать приведення національного законодавства у галузі авіаційної безпеки у відповідність з нормами сучасного міжнародного повітряного права.

¹ Doc. ICAO 8665. Конвенція вступила в силу 04.12.1969р. Україна приєдналась до Конвенції 21.12.1987р. з застереженням, що приєднання Української РСР до даної Конвенції «не зачіпає її прав та обов'язків, що виходять з діючих двосторонніх й багатосторонніх угод з боротьби з актами незаконного втручання у діяльність цивільної авіації, учасницею яких вона є». Також Україна не визнала компетенцію Міжнародного Суду щодо розв'язання спорів між державами-учасницями.

² Doc. ICAO 8920. Конвенція вступила в силу для України 22.03.1972 р. з застереженням про невизнання компетенції Міжнародного Суду щодо розв'язання спорів між державами-учасницями.

³ Протокол був підписаний під час Міжнародної дипломатичної конференції у Пекіні (КНР) 4 вересня 2010 р.

⁴ Порядок взаємодії держав щодо спільної експлуатації повітряних суден визначений ст.ст. 77, 79 Чиказької Конвенції 1944 року про міжнародну цивільну авіацію.

⁵ www.icao.int/secretariat/legal/list%20of%20Parties/Beijing_Prot_EN.pdf.

⁶ Відомості Верховної Ради України (ВВР) 2011 № 48-49 ст. 536.

⁷ Відомості Верховної Ради України (ВВР) 2003 № 17 ст. 140.

⁸ Відомості Верховної Ради України (ВВР) 2001 № 5-26 ст. 131.

⁹ Відомості Верховної Ради України (ВВР) 2003 № 25 ст. 180.

Сергій Білоцький

Засади міжнародно-правового регулювання гідроенергетики

Стаття розглядає різні аспекти міжнародно-правового регулювання гідроенергетики. Проблема досліджується з огляду на існування двох універсальних конвенцій 1923 і 1997 рр., а також європейської регіональної конвенції 1992 р. Робиться висновок про можливість визначення певних принципів та порядку виробництва та використання гідроенергетики.

Article examines various aspects of international legal regulation of hydropower. The problem is investigated according to the two universal conventions in 1923 and 1997, as well as the European regional convention in 1992. It is concluded that there is the possibility of determining certain principles and procedures for the production and use of hydropower.

Складовою міжнародно-правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики виступають відновлювані джерела енергії (ВДЕ). Одним з них, поряд з вітровою, біоенергетикою, сонячною, вітровою і деякими іншими є гідроенергетика.

Дослідження проблем т.з. міжнародного річкового права та несудноплавного / промислового використання річок має свою історію в міжнародному праві. Так, ці питання ставали об'єктом дослідження Б.М. Клименко, Л.В. Корбута, Ю.Я. Баскіна, С.А. Гуреева, І.Н. Тарасової, О.В. Задорожного, О.З. Мельник, М.В. Некотеневої і багато інших представників пострадянської науки міжнародного права.

В той же час, на жаль, безпосередньо дослідження міжнародно-правового регулювання виробництва гідроенергетики поки не стало об'єктом окремого дослідження в українській міжнародно-правовій науці. Тим більше, з огляду на гідроенергетику, як складову екологічно орієнтованої енергетики.

В доктрині міжнародного права висувують пропозиції вважати такими, що відносяться до відновлюваних джерел енергії лише електроенергію вироблену на гідроелектростанціях малої потужності, або енергією малих річок – до 10 МВт. Але практика міжнародного права не підтверджує цього. Так, Статут спеціалізованої міжурядової організації – Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА) каже про гідроенергетику в цілому, як об'єкт свого регулювання [1] (ст. 3). Такою ж є практика Міжнародного енергетичного агентства, яке в своїх звітах розглядає гідроенергетику в цілому, серед відновлюваних джерел енергії.

В той же час, саме по собі виробництво гідроенергії не є настільки абсолютно екологічно безпечним і створює цілий ряд практичних проблем, що мають вирішуватися в рамках міжнародного права. Будівництво греблі та створення водосховища спричиняє зміну рівня і швидкості течії річкових вод вище і нижче за течією греблі. Підвищення рівня вод не тільки створює можливості для вироблення електроенергії, але і може сприяти поліпшенню судноплавства і лісосплаву, розширенню іригації. Разом з тим, підвищення рівня річкових вод веде до затоплення іноді вельми значних земель, до підвищення рівня ґрунтових вод нових прибережних районів, що при надлишку вологи в них може мати негативне значення. Гребля є також перешкодою для проходу риби до місць свого нересту вище за течією. Зміни режиму річки відбуваються і нижче за течією від греблі. Зниження рівня річкових і відповідно ґрунтових вод може призвести до нестачі річкових вод для місцевих потреб, вироблення гідроенергії, зрошення і т.п. [2, с. 65].

Будівництво гідроелектростанцій на міжнародній річці може спричинити безліч питань, які потребують міжнародно-правового врегулювання, якщо ці питання зачіпають будь-яким чином територію іншої або інших держав. Справа в тому, що будівництво греблі на річці тягне за собою ряд гідрологічних проблем пов'язаних з цією річкою, і ці зміни можуть позначатися на значній відстані від греблі.

Варто вказати, що в рамках міжнародного права не існує спільного терміну для позначення тих вод, що є об'єктом його правового регулювання. Так, Е. Енгельгардт ввівши у 1879 р. термін «міжнародна ріка» висував

два критерії, для такого визначення: фізичний – тобто придатність річки для судноплавства, і політичний – факт перетину або поділу річкою території двох або декількох держав [3]. Щодо цього ж терміну Л. Опенгейм казав що це всі річки, що мають судноплавне поєднання з морем і в той же час на протязі від витоків до свого гирла або розділяють декілька різних держав, або перетинають їхні території [4, с. 39]. Після Другої світової війни у зв'язку з розробкою і прийняттям Конвенції про режим судноплавства на Дунаї (1948 р.) підхід до визначення міжнародної ріки змінився. Загальне визнання отримав принцип, згідно з яким міжнародно-правовий режим судноплавства по річках, які протікають по території двох або більше держав, регламентується угодою цих держав, в якій вирішується питання про допуск на річку судів неприбережних країн [5, с. 15].

Перша універсальна угода в сфері міжнародного річкового права – Барселонська конвенція та Статут про режим навігаційних водних шляхів міжнародного значення (1921 р.) вказала на існування «водних шляхів міжнародного значення», до яких «належать: 1) всі природні судноплавні в напрямку до моря і від моря ділянки водного шляху, який розділяє або перетинає різні держави, а також будь-яка частина іншого природного судноплавного в напрямку до моря і від моря водного шляху, що з'єднує з морем природний судноплавний водний шлях, що розділяє або перетинає різні держави; 2) водні шляхи або ділянки водних шляхів, як природні, так і штучні, які спеціально визнані такими, що підпадають під дію цієї конвенції і статуту на підставі односторонніх актів держав, під суверенітетом яких вони знаходяться, або на підставі міжнародних угод» [6].

Австрійський дослідник А. Фердросс, пропонував термін «інтернаціоналізовані річки» - тобто річки, що знаходяться під контролем міжнародних річкових комісій [7, с. 580]. Своєю чергою річки, що протікають по території двох або декількох держав, на яких плавання суден неприбережних країн не допускається, в доктрині називають багатонаціональними [8, с. 32].

В самостійну категорію, базуючись на значних об'ємах двосторонніх угод з від-повідного питання, виділяють прикордонні річки, тобто річки, які поділяють території двох і більше держав. Однак будь-яка прикордонна річка також має бути міжнародною [2, с. 17]. Гельсінські річкові правила (1966 р.) застосували новий термін – басейн міжнародної ріки. В цьому випадку мова йшла про географічний район, який охоплює дві і більше держави і визначає межі вододілу, включаючи поверхневі і підземні води, що впадають у водотоки загального значення [9] (ст. 2).

У Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (1992 р.) запропоновано поняття «транскордонні води» - будь-які поверхневі або підземні води, які позначають, перетинають кордони між двома або більше державами, або розташовані на таких кордонах. В тих випадках, коли транскордонні води впадають безпосередньо в море, межі таких транскордонних вод визначаються прямою лінією, яка перетинає їх гирло між точками, розташованими на лінії малої води на їхніх берегах» (ст. 1). І останнім став запропонований в Конвенції про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків (1997 р.) термін «міжнародний водоток» – система поверхневих і ґрунтових вод, що становлять в силу свого фізичного взаємозв'язку єдине ціле і зазвичай мають загальне закінчення, частини якого перебувають у різних державах (ст. 2). Останній термін містить менше конкретики, хоча по суті означає те саме, що й попередній.

В міжнародному праві довгий час не було визначено пріоритетів серед видів використання транскордонних вод. Так, одна з небагатьох угод, яка містить таку ієрархію – Договір між США і Мексикою від 3 лютого 1944 р. встановлював наступні пріоритети водокористування: 1) потреби домашнього господарства і комунального обслуговування; 2) сільське господарство і скотарство; 3) вироблення електроенергії; 4) інші види промислового водокористування; 5) судноплавство; 6) рибальство та інші види водокористування. Своєю чергою М. Вольфром, базуючись на нормах Барселонської (1921 р.) і Женевської конвенцій (1923 р.), робить висновок, про пріоритет судноплавства над використанням міжнародних річок в інших цілях [10, с. 10-13].

Більш правильною видається думка, висловлена в проекті пропозицій по праву міжнародних річок, підготованому Афро-Азіатським консультативним юридичним комітетом (1973 р.), де передбачається, що при вирішенні питання про перевагу конкуруючих видів використання міжнародних річок особливу увагу слід приділяти та-ким видам, які складають основу життя, наприклад використанню води для потреб населення [11, с. 274-279]. Власне, її ж було підтверджено в Конвенції 1997 р.: «у випадку протиріччя між видами використання міжнародного водотоку воно повинно вирішуватися з урахуванням статей 5 до 7, при цьому (особлива увага приділяється вимогам задоволення насущних людських потреб» (ст. 10) [12]. Заяви про взаєморозуміння, що відносяться до текстів проекту Конвенції тлумачать наступним чином: «в визначенні "насущних людських потреб" особлива увага буде приділятися забезпеченню достатньої кількості води для підтримки життя людини, в тому числі питної води і води для виробництва продовольства з метою запобігання голоду» [13].

З міжнародно-правової точки зору основним принциповим питанням при використанні міжнародних річок з метою виробництва електроенергії є питання про те, наскільки вільно держава розпоряджатися водами міжнародної річки в межах своєї території. Міжнародна договірна практика показує, що ця свобода не безмежна. На-приклад, вище розміщена за течією держава не повинна створювати на річці так багато установок, щоб це тягнуло за собою серйозну зміну течії в нижній частині річки, а нижча за течією держава не повин-

на споруджувати установки, які піддавали б небезпеці повені вище розміщені держави. Інші принципи фіксуються в міжнародних договорах.

Варто відзначити, що весь масив джерел міжнародного права, що регулюють відносини пов'язані з виробництвом гідроенергії можна поділити за класичною схемою передбаченою в статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН: звичай, договори, загальні принципи права та судові рішення. В той же час, об'єктивне значення як джерела ма-ють рішення міжнародних організацій та односторонні акти держав. Хотілося б відзначити, що звичай грає в цьому випадку мінімальну роль як джерело правового регулювання, зважаючи на специфічність врегульованих проблем, що потребують свого чіткого вирішення та фіксації, що можна забезпечити лише через формальне затвердження в міжнародному договорі. Самий перший відомий історії міжнародний договір – угода шумерських міст Лагаша і Умми (3100 р. до н.е.) торкався серед іншого питань пов'язаних з розподілом водних ресурсів. Назагал, угоди, що регулюють питання пов'язані з виробленням гідроенергії можна класифікувати за кількома підставами. Виходячи з суб'єктного стану: універсальні (Женевська конвенція про гідроенергію водних потоків, що мають значення для декількох держав (1923 р.), Конвенція 1997 р.), регіональні (Конвенція 1992 р.), «басейнові» (угоди про р. Меконг, Нігер, Сенегал) та двосторонні (України та Росії про прикордонні води (1992 р.)). На нашу думку, такий поділ є вірним не лише виходячи з географічного критерію, обґрунтований він і виходячи з різного об'єму правового регулювання в угодах. Так, в доктрині кажуть про існування особливого Європейського механізму правового регулювання, який вирізняється особливим акцентом на проблемах боротьби із забрудненням вод, спричиненим людською діяльністю та наявністю чітких і досить дієвих заходів для їх вирішення (в рамках Конвенції 1992 р. та Директиви 2000/60/ЕС). У порівнянні з універсальними нормами, викладеними у Конвенції 1997 р., зазначені правові акти встановлюють досить високі вимоги, виконання яких потребує від держав відповідного рівня технологічних та фінансових можливостей [14, с. 16].

Виходячи з предмету регулювання можна виділити такі види угод, пов'язаних з виробництвом гідроенергії: мирні договори (Версальський мирний договір (1920 р.), Паризький мирний договір (1947 р.), Угода про мир між Ізраїлем і Йорданією (1994 р.)), концесійні угоди (Франко-швейцарська конвенція про концесію водоспаду Шатело (1930 р.)), угоди про будівництво гідроелектростанцій (Угода між РФ і Кир-гизстаном про побудову ГЕС (2012 р.)), угоди про регулювання статусу річки (угоди про Рейн, Дунай, Амазонку, басейн Ла-Плати), угоди про прикордонні річки і т.п.

Серед судових рішень найважливішими є Справа Міжнародного суду ООН Угорщина проти Словаччини (1997 р.) та Нідерландів проти Бельгії (1937 р.), арбітражне рішення щодо оз. Лану. Щодо односторонніх актів, то ще у 1911 р. Інститут міжнародного права прийняв так звану Мадридську декларацію про використання міжнародних водотоків для цілей інших, ніж судноплавства, в якій зазначав, що прибережні держави не повинні односторонніми актами змінювати точку перетину кордону потоками річкових вод, а також не повинні вчиняти шкідливі для води зміни, такі як забруднення. Вище розміщена за течією держава не повинна створювати на річці так багато установок, щоб цим обумовлювалася серйозна зміна течії в нижній частині річки, а нижча за течією держава не повинна споруджувати установки, які піддавали б небезпеці повені вище розміщену державу [15, с. 365].

Першою і як виявилось останньою спеціалізованою угодою стала розроблена в рамках Ліги Націй Женевська конвенція про гідроенергію водних потоків, що мають значення для декількох держав (1923 р.) [16]. Ця угода була ратифікована одинадцятьма державами і набула чинності в 1924 р., але на жаль жодна з них не межувала одна з одною. Цікаво, що однією з сторін договору була Британська імперія (в тому числі за колоній, протекторатів і підмандатних територій, включаючи Палестину), а отже його дія зараз має поширюватися на багато з її колишніх колоній, які в своїх актах про незалежність чи договорах з метрополією, визнали правонаступництво за угодами (як наприклад, Індія) [17, с. 88]. Формально угода є чинною досі, не маючи денонсації чи анулювань з боку своїх сторін, хоча жодного разу на практиці не застосовувалася.

Конвенція виходить з суверенітету держави над своєю територією. Спроба встановити шляхи співпраці держав басейну зроблена в ст. 2, згідно з якою зацікавлені держави повинні погодитися на проведення обстеження в міжнародному масштабі, якщо таке потрібно для найбільш раціонального використання джерел гідроенергії. Таке обстеження повинно проводитися спільно. Згідно ст. 3-4 конвенції для проведення робіт, які завдають істотної шкоди іншій державі, потрібна згода цієї іншої держави. Хоча для врегулювання проблеми можливі лише переговори з державою, що проводить ці роботи, які в кращому випадку можуть призвести до компенсації за завдану шкоду, а в гіршому випадку, якщо рішення не буде досягнуто, компенсація може і взагалі не бути виплачена. Це, як зазначає Б.М. Клименко суперечить основоположним принципам міжнародного права і тим самим підриває і без того незначну цінність інших положень конвенції [2, с. 68-69].

Важко однозначно дати відповідь про вплив цієї угоди на міжнародне право. Так, не дивлячись на норму її ст. 4, арбітраж в справі озера Лана вказав, що міжнародне право не містить обов'язкової норми щодо укладання попередньої угоди між верхнім і нижнім прибережними державами щодо передбачуваного нового

виду використання, а «віддає перевагу менш радикальним рішенням, обмежуючись вимогою до держав виробляти умови угоди шляхом проведення попередніх переговорів, не обумовлюючи здійснення ними своєї компетенції укладенням цієї угоди» (п. 11) [18, с. 197]. Своєю чергою, Африканська економічна комісія ООН розглядала Конвенцію 1923 р., як «мертву норму» [19, с. 13], але вказала, що вона містить адекватні норми по яких можуть домовитися держави.

Як зазначає М. Вольфром, цінність Женевської конвенції в тому, що це була спроба досягти компромісу між давніми антагоністичними концепціями: з одного боку, принципом суверенітету держави, а з іншого – технічним імперативом про оптимальне використання вод для отримання гідроенергії [10, с. 73].

В кінці ХХ ст. було прийнято спробу розробити універсальну конвенцію, покликану врегулювати весь масив договірних і звичаєвих норм, пов'язаних з несудноплавним використанням транскордонних водотоків – Конвенцію 1997 р. Ця спроба охопила безліч питань, які досі регулювалися на двосторонньому чи «басейновому» рівнях але досі чинності не набула, хоча на неї і посилався Міжнародний суд ООН в справі Габчіково-Надьмарош (1997 р.).

Стаття 26 Конвенції 1997 р. безпосередньо регулює питання експлуатації споруд на транскордонних водотоках (дамб, загат, ровів, гребель і т.п.). Передбачене збереження і захист споруд, установок та інших об'єктів, що відносяться до міжнародного водотоку на території відповідних держав (п. 1), а також консультації між державами в разі наявності в однієї з них розумних підстав вважати, що небезпечна експлуатація та захист споруд від сил природи може викликати для неї значні несприятливі наслідки (п. 2). Як вказано в коментарі Комісії міжнародного права, пункт 1 жодним чином не становить на меті санкціонувати проведення однією державою водотоку діяльності по збереженню та захисту об'єктів іншої держави водотоку, не кажучи вже про те, щоб вимагати від неї цього. Однак можуть виникнути обставини, коли державі водотоку буде доцільно брати участь у збереженні та захисті об'єктів за межами своєї території, наприклад, якщо вона експлуатує об'єкти спільно з тією державою, в якій вони розташовані [20, с. 237-239].

Щодо п. 2, то така стурбованість держав щодо захисту та безпеки споруд знаходить відображення в міжнародних угодах. Деякі угоди, пов'язані з гідроенергетичними об'єктами, містять конкретні положення про проєктування об'єктів (Конвенція 1957 р. між Швейцарією та Італією щодо використання гідроенергетичних ресурсів річки Шпіль, ст. 8) [21, с. 862] і передбачають неможливість реалізації планів їх будівництва без попередньої згоди сторін (Конвенція 1963 між Францією і Швейцарією про гідроенергетичний комплекс в Емосонській долині, ст. 2) [22, с. 571]. Крім того, в угодах між собою держави передбачали забезпечення безпеки об'єктів шляхом прийняття відповідних внутрішніх актів державою, на території якої розташовані такі об'єкти [22, с. 571]. Стаття 26 встановлює лише загальні, диспозитивні норми з метою забезпечення основоположного рівня захисту та безпеки об'єктів, що відносяться до міжнародних водотоків.

Останнім елементом, що відноситься до гідроенергетики, є передбачений в ст. 29 Конвенції 1997 р. захист міжнародних водотоків і споруд на них в період міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів, і не використання їх в порушення відповідних принципів і норм міжнародного права. Ця стаття фактично дає нам відсилання до норм міжнародного гуманітарного права, зокрема ст. 56 (1) I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (1977 р.), та встановлює загальне правило заборони ставати об'єктом нападу «установок і споруд, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби... навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення» [23]. Аналогічний захист забезпечується в разі неміжнародних збройних конфліктів у відповідності зі статтями 14 і 15 Додаткового протоколу II до Женевських конвенцій 1949 р. [20, с. 244].

Практичне застосування має чинна в рамках держав-членів Європейської економічної комісії Конвенція 1992 р. [24] Згідно неї ключовим зобов'язанням прибережних сторін є укладення двосторонніх, багатосторонніх угод або інших домовленостей щодо конкретних поділюваних ними водотоків. В Конвенції 1992 р. було закріплено ряд універсальних і регіональних європейських принципів міжнародного екологічного права, яких держави мають дотримуватися при використанні транскордонних водотоків, в тому числі і для цілей виробництва електроенергії: принципом обережності (заходи з попередження можливого транскордонного впливу витоку небезпечних речовин не повинні відкладатися на тій підставі, що наукові дослідження не встановили у повному обсязі причинно-наслідкового зв'язку між цими речовинами, з одного боку, і можливим транскордонним впливом – з іншого), принципом «забруднювач платить» (витрати, пов'язані із заходами щодо запобігання, контролю і скорочення забруднення, відшкодовує забруднювач), управління водними ресурсами здійснюється таким чином, щоб потреби нинішнього покоління задовольнялися без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольнити свої власні потреби (ст. 2(5)). Гадаємо буде правильним вважати ці принципи, принаймні, регіональними щодо використання транскордонних водотоків для виробництва електроенергії.

Важливим для виробництва гідроенергетики з ВДЕ є також передбачена в Конвенції 1992 р. норма про негайне інформування прибережних сторін про критичні ситуації (ст. 14), які можуть бути пов'язані, напри-

клад з екстреним скиданням води з водосховищ ГЕС розташованих вище за течією. Для цього Конвенція передбачає «створення, при необхідності, і використання скоординованих або спільних систем зв'язку, оповіщення та сигналізації» (ст. 14).

О.З. Мельник, аналізуючи Конвенції 1992 і 1997 рр., встановила їхній комплементарний характер, «оскільки існуючі між ними відмінності не перешкоджають учасникам однієї з цих Конвенцій приєднатися до іншої Конвенції. Вони доповнюють одна одну, сприяючи виникненню у міжнародному праві окремого порядку з відповідними принципами та нормами. При цьому встановлено, що Конвенція 1992 р. містить більш детальні положення та більш високі вимоги, що пояснюється рівнем розвитку європейського регіону» [14, с. 7]. В той же час ця думка видається певним перебільшенням з кількох причин: 1. Конвенції використовують різні механізми для координації діяльності (прописані мінімальні стандарти (Конвенція 1997 р.) і пропозицію для держав укладати угоди з конкретних питань водокористування (Конвенція 1992 р.); 2. В них, власне, різні завдання – охорона та захист транскордонних вод від забруднення (Конвенція 1992 р.) та охорона і розподіл їх ресурсів транскордонних вод між державами (Конвенція 1997 р.). Мабуть саме це і стало причиною прийняття 2003 р. додаткового протоколу до Конвенції 1992 р., набуття яким чинності зробить цю угоду універсальною, відкривши для підписання не лише державам-членам ЄЕК. Отже, в перспективі саме її норми і вимоги можуть стати універсальними, оскільки Конвенція 1997 р. чинності поки не набула.

Відповідно, головними практичним регуляторами відносин, пов'язаних з виробництвом гідроенергії, є двосторонні угоди. Слід, однак, зауважити, що стосовно порядку використання вод міжнародних водотоків для виробництва гідроенергії в договірній практиці держав не сформувалися загальні підходи до вирішення проблем, що виникають в даній області. Так, питання про розподіл гідроенергії вирішується в міжнародній практиці двома способами. По-перше, можливе проведення територіального розділу ресурсів водотоку по зонах, у кожній з яких зберігається компетенція відповідної держави (наприклад, за Угодою між СРСР і Норвегією про прикордонній річці Паатсо-Йокі (Пасвікель) (1957 р.) СРСР одержав право на використання гідроресурсів на нижній і верхній ділянках цієї річки, а Норвегія – на середній). По-друге, ресурси міжнародного водотоку можуть розподілятися між прибережними державами порівну. Наприклад, принцип розподілу електроенергії в рівних частках покладений в основу Договору між США і Мексикою про використання вод річок Колорадо, Тіюана і Ріо-Гранде від 14 листопада 1944 р. [25, с. 151]

У міжнародній практиці зустрічаються також випадки, коли розташована у верхів'ях держава при будівництві на своїй території гідротехнічних споруд зобов'язується проводити відпуск води для потреб нижче розташованої держави. Кількість води, що відпускається може бути точно зафіксована в договорі (Договір про Ніл (1959 р.)) або встановлюватися щорічно пропорційно природному стоку, як це передбачено конвенцією, укладеною між Італією та Швейцарією щодо використання вод р. Споль (1957 р.) [18, с. 389-390]. Мається на увазі, що ця кількість не має бути меншою, ніж до здійснення будівельних робіт [5, с. 139].

В нових реаліях міжнародного життя виникають і такі специфічні норми, як з Угоди між урядами Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану про використання водно-енергетичних ресурсів басейну річки Сирдар'я (1998 р.), що передбачає можливість щорічного укладання багатосторонніх, і на їх основі двосторонніх, договорів про взаємопоставки води та електроенергії в обмін на вугілля, газ та мазут. Але ця норма фактично не працює через відмову Республіки Узбекистан укладати багатосторонні договори.

Актуальною є проблема статусу земель, які використовуються однією стороною для будівництва або інвестування на території іншої договірної сторони. У радянсько-норвезькій угоді (1963 р.) зазначено, що ділянки землі на території Норвегії, на яких будуть побудовані гідроенергетичні споруди, що належать СРСР, або ділянки, призначені для їх подальшої експлуатації, надаються Норвегією в безкоштовне користування Радянському Союзу на весь термін існування гідротехнічних споруд. Аналогічно вирішено питання про ділянки радянської території, на яких розташовані гідротехнічні споруди Норвегії [25, с. 135].

Угоди, в яких згадано гідроенергетику і стороною яких є Україна, містять різні норми з цього питання. Так, в Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (2003 р.) [26] сторони прийняли обов'язок вживати відповідних заходів для включення цілей збереження та сталого використання біологічного та ландшафтного різноманіття державної політики щодо енергетики в регіоні (ст. 4). В рамках політики просторового планування спрямованого на охорону та сталий розвиток Карпат держави мають звернути увагу і на енергетику (ст. 5(3)). Крім того, в рамках захисту біорізноманіття та ландшафтів передбачається використання енергії, яка зменшує негативний вплив, «включаючи більш широке використання відновлюваних джерел енергії та енергозберігаючих технологій, коли це необхідно» (ст. 10(3)). За угодою зі Словаччиною про прикордонні води (1994 р.) передбачено, що сторони зобов'язуються не проводити на прикордонних водах без взаємної домовленості водогосподарських заходів, які б мали несприятливий вплив на території іншої Держави. Утримувати гідротехнічні споруди на прикордонних водах у справному стані і використовувати їх так, щоб не завдавати взаємної шкоди, або щоб не дійшло до погіршення водогосподарських умов. Сторони мають право на прикордонних водах на половину природної води, яка протікає (ст. 3) [27].

В Угоді з Молдовою (1994 р.) передбачено, що кожна Сторона самостійно розробляє проекти водогосподарських заходів на прикордонних водах на своїй території, які узгоджуються між Сторонами. Якщо одна із Сторін побажає доручити виконання проектних робіт іншій Договірній Стороні, виконання їх буде здійснюватися за окремою угодою або контрактом (ст. 9) [28]. Угода з Білоруссю (2001 р.) передбачає будівництво гідротехнічних споруд для використання ресурсів цих водних об'єктів, спільне використання споруд і технічного устаткування, утримання їх у належному стані, а також погодження умов їх експлуатації (ст. 2). Сторони зобов'язуються використовувати транскордонні води та утримувати гідротехнічні споруди, на території своїх держав, не погіршуючи умов водогосподарської діяльності на території держави іншої Сторони (ст. 3). Кожна із Сторін має право використовувати не більше половини узго-дженого загального обсягу водних ресурсів (ст. 4). Встановлено заборону виконання будівельних водогосподарських робіт на транскордонних водах третій стороні (ст. 7) [29].

Свого часу М.О. Ушаков вважав, що розробка загальних принципів в рамках міжнародного річкового права загалом навряд чи доцільна і можлива, оскільки проблеми регулювання міжнародних річок мають вирішуватися прибережними державами з урахуванням особливостей тієї чи іншої річки і їх зацікавленості в тому чи іншому її використанні [8, с. 43]. Як показала практика, така думка виявилася такою, що не відповідає дійсності. В міжнародному праві вдалося виробити ряд специфічних принципів, що отримали визнання як на універсальному, так і на регіональному рівні, будучи закріпленими в відповідних конвенціях. Така ж ситуація на нашу думку в перспективі буде в сфері гідроенергетики.

Вже зараз доктрина пропонує нам принципи використання міжнародних водотоків в сфері гідроенергетики, які базуються на нормах Конвенцій 1992 і 1997 рр., та інших загальноновизнаних нормах. Так, Г.М. Морозов виділяє 9 таких принципів, до яких відносить: а) право прибережної держави на будівництво ГЕС; б) облік прав і інтересів інших держав; в) принцип паритету, тобто ведення будівництва гідропоруди спільно або на узгоджених умовах; г) розподіл гідроенергетики в залежності від вкладу сторін в будівництво ГЕС, розташування ГЕС і річки, на якій вона побудована; д) різниця у витратах на створення ГЕС покривається за рахунок перерозподілу гідроенергетики; е) компенсація втрат води внаслідок будівництва ГЕС; є) управління гідропоруди здійснюється спеціальною міжнародною комісією або спеціалізованою компанією; з) держава, що будує ГЕС в верхів'ї річки, відпускає для потреб нижче розташованої держави кількість води не менше, ніж було до будівництва ГЕС; і) за угодою сторін відпуск води може бути замінений відпусканням електроенергії [30, с. 90].

Виходячи з вимог Конвенцій 1997 і 1992 рр. можна запропонувати наступний порядок виробництва та використання гідроенергетики:

1) Держава, що планує будівництво гідроелектростанції на належній їй ділянці міжнародного водотоку, повинна одержати схвалення на таке будівництво від прибережних держав, розташованих вище і нижче за течією.

2) Проект будівництва повинен пройти незалежну екологічну експертизу із залученням зарубіжних фахівців.

3) В ході будівництва та експлуатації гідроелектростанції повинен здійснюватися екологічний моніторинг.

4) Прибережні держави, розташовані вище або нижче за течією міжнародного водотоку вправі одержувати певну частку виробленої електроенергії. Вони можуть брати участь у будівництві та експлуатації гідроелектростанції (у формі участі у фінансуванні або в іншій формі).

5) Держава, на території якої будується гідроелектростанція, зобов'язана компенсувати державам, розташованим нижче за течією міжнародного водотоку, скорочення витрат води.

6) Держави, розташовані вище за течією міжнародного водотоку, не вправі здійснювати заходи, що ведуть до скорочення відпуску води без згоди нижче розташованих держав.

Крім того, в рамках багатьох угод і в тому числі Конвенції 1997 р. передбачена можливість заснування спільних органів керування водотоком (ст. 24). Такі органи мають широкий спектр завдань в тому числі і регулювання питань виробництва гідроенергетики (Орган розвитку басейну річки Сенегал, Комісія Меконга і т.п.). Вони стали особливо актуальними в результаті зростання попиту на воду, продовольство і електроенергію, зумовили потребу в створенні значно більшої кількості спільних організацій-них механізмів. Вони можуть бути постійними і тимчасовими. Сьогодні існує приблизно стільки ж спільних органів, скільки міжнародних водотоків [31, с. 256-266; 32, с. 124].

Таким чином, в рамках міжнародно-правового регулювання екологічно орієнтованої енергетики ми маємо доволі значний масив норм пов'язаних з регулюванням виробництва гідроенергетики, як одного з різновидів ВДЕ. Нажаль, в міжнародному праві так і не вироблено сталої термінології для позначення тих міжнародних водних ресурсів за допомогою яких виробляється гідроенергетика. В той же час наявні договори дають нам змогу визначити існуючі, принаймні на доктринальному рівні, принципи, на яких має базуватися використання міжнародних водотоків в сфері гідроенергетики.

1. Устав Международного агентства по возобновляемым источникам энергии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.irena.org/documents/uploadDocuments/Statute/Statute_RU.pdf.
2. Клименко Б.М. Международные реки. Правовые вопросы использования международных рек в промышленности и сельском хозяйстве / Б.М. Клименко. – М.: Междунар. отношения, 1969. – 191 с.
3. Engelhardt E. Du régime conventionner des fleuves internationaux: Etudes et projet de règlement général précédés d'une introduction historique. / E. Engelhardt. – P.: "Paris, A. Cotillon et cie, 1879.
4. Оппенгейм Л. Международное право. / Л. Оппенгейм. – т. I, п/т. 2. – М.: ИЛ, 1949. – 547 с.
5. Баскин Ю.Я., Корбут Л.В. Международно-правовой режим рек. История и современность / Баскин Ю.Я., Корбут Л.В. – М.: Наука, 1987. – 160 с.
6. League of Nations Treaty Series. – Vol. VII. – P. 38-63.
7. Фердросс А. Международное право. / А. Фердросс. – М.: Инстр. лит., 1959. – 652 с.
8. Курс международного права: В 7-ми томах./ ред. В.Н. Кудрявцев. – Т. 3. – М.: Наука, 1990. – 260 с.
9. International Law Association. Report of the Fifty-Second Conference Held at Helsinki, 1966. – L., 1967. – 547 p.
10. Wolfrom M. L'utilisation ades fins autres que la navigation des eaux des fleuves, lacs et canaux internationaux. / M. Wolfrom. – Paris: Pedone, 1964. – 123 p.
11. doc. A/CN.4/274 (Vol. II). – P. 274–279.
12. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses, G.A. Res. 51/229, art. 10, U.N. Doc. A/RES/51/229 (May 21, 1997).
13. U.N. Gen. Assembly (51st sess.: 1996-97), Sixth Comm., Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses: Report of the Sixth Committee, 8, U.N. Doc. A/51/869 (Apr. 11, 1997).
14. Мельник О.З. Міжнародно-правове регулювання несудноплавного використання транскордонних водних ресурсів. Автореф. Дисс. ... кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. / О.З. Мельник. – К., 2010. – 22 с.
15. Annuaire de l'Institut de droit international. 1911. – 365 p.
16. United Nations Legislative Series ST/LEG/SER. V/12.
17. О'Коннелл А. Правопреемство государств. / А. О'Коннелл. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1957. – 588 с.
18. doc. A/5409. Legal problems relating to the utilization and use of international rivers - Report by the Secretary-General. Topic: Law of the non-navigational uses of international watercourses. Extract from the Yearbook of the International Law Commission. 1974. - Vol. II(2). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://untreaty.un.org/ilc/documentation/english/a_5409.pdf.
19. Economic commission for Africa. Addis Ababa, 21-31 October 1963. E/CST.14/EP/17. Legal aspects of hydro-electric development of rivers and lakes of common interest (note by the secretariat). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.repository.uneca.org/pdfpreview/bitstream/handle/10855/16211/Bib-65161.pdf>.
20. Доклад Комиссии международного права о работе ее сорок шестой сессии. 2 мая-22 июля 1994 года. Генеральная Ассамблея Официальные отчеты. Сорок девятая сессия Дополнение № 10 (A/49/10). Организация Объединенных Наций. - Нью-Йорк, 1994. - 346 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/49/10\(SUPP\)&referer=/english/&Lang=R](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/49/10(SUPP)&referer=/english/&Lang=R).
21. Конвенція 1957 р. між Швейцарією та Італією щодо використання гідроенергетичних ресурсів річки Шпільоль // Legislative Texts, Treaty № 235, p. 862).
22. Конвенція 1963 між Францією і Швейцарією про гідроенергетичний комплекс в Емосонській долині // Revue générale de droit international public (Paris), 3rd series, vol. XXXVI. - № 1. - January-March, 1965. – P. 571.
23. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол I). Женева, 8 июня 1977 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icrc.org/rus/assets/files/2013/ar_i_rus.pdf.
24. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер от 17 марта 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levo-nevski.net/pravo/razdel3/num8/3d890.html>.
25. Гуреев С.А., Тарасова, И.Н. Международное речное право: Учебное пособие /С.А. Гуреев, И.Н. Тарасова - М.: Юридическая литература, 2004. – 352 с.
26. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (2003 р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_164.
27. Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки з питань водного господарства на прикордонних водах (1994 р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703_061.
28. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова з питань водного господарства на прикордонних водах (1994 р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/498_051.
29. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Білорусь про спільне використання та охорону транскордонних вод (2001 р.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/112_031.
30. Морозов Г.Н. Правовые аспекты гидростроения на внутренних водных путях международного значения: Дисс. ... на соиск. канд. юрид. наук. / Г.Н. Морозов. – М., 1999. – 213 с.
31. Report of the Fifty-Seventh Conference. – Madrid, 1976. – p. 256-266.
32. Ely N., Wolman A. Administration / N. Ely, A. Wolman // The Law of International Drainage Basins, p. 124.

Summary

This article considers various aspects of international delegated legislation of hydro energy. In the frame of ecologically aimed international delegated legislation we have a fairly considerable bulk of norms connected with the regulation of production of hydro energy in terms of it being one in a variety of renewable energy sources. For a considerable period of time the only regulators in this group of affairs were bilateral agreements that produced a number of principles, which can be classified into certain groups based on the topic of their regulation.

The 1923 Geneva Convention on the Hydro Energy of Watercourses, which concern multi-ple countries was supposed to become a specialized international universal agreement. This convention unfortunately didn't receive international recognition, however it included a number of norms, which played a part in the further regulation of the hydro energy problem in international law. Other multilateral conventions, which played a part in the definition of the principles of the regulation of hydro energy were the 1992 Helsinki Convention on the Protection and Use of Trans-boundary Watercourses and International Lakes (UNECE/Helsinki Water Convention) and the 1997 United Nations Convention on the Law of Non-Navigational Uses of International Water-courses. The first of these documents encourages the parties to conclude bilateral and multilateral agreements on disputable issues, including those concerning hydro energy, and the second establishes a number of universal principles.

Антон Кориневич

Принцип постійного суверенітету над енергетичними ресурсами та його місце у міжнародно-правовому регулюванні використання ресурсів

Принцип постійного суверенітету над енергетичними ресурсами є основним системоутворюючим фактором міжнародного енергетичного права, а також відіграє ключову роль у міжнародно-правовому регулюванні використання ресурсів. Даний принцип походить від суверенітету держав та їх суверенної рівності. Формування цього принципу є нелегким питанням, адже він розвивався здебільшого на основі резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, а вже потім був закріплений у положеннях міжнародних договорів та визнаний звичаєвим принципом міжнародного права у практиці Міжнародного суду ООН. На думку деяких вчених, зараз можна простежити певну нову роль даного принципу та нову сферу його застосування.

Principle of permanent sovereignty over energy resources is the main principle of international energy law and plays crucial role in international legal regulation of utilization of resources. Unlike many other principles of international law, principle of permanent sovereignty over energy resources was formed on the basis of resolutions of the UN General Assembly and after this was confirmed in treaty provisions and as the customary principle of international law in the case law of the International Court of Justice. Some scholars consider that nowadays the new role and the new sphere of the application of this principle can be seen.

Міжнародне право окрім принципів, що лежать в основі всієї системи його норм, включає також і такі принципи, які, ґрунтуючись на перших, складають основу відповідної галузі міжнародного права і що тільки при наявності такої основи можна вести мову про те, що певна сукупність норм утворює галузь міжнародного права [1, с. 34]. Основний галузевий принцип як структуроутворюючий нормативний фактор галузі – один з проявів специфіки міжнародного права, для якого характерно піднесення принципу в ступінь правової норми. Отже, одним із основних елементів формування та існування галузі міжнародного права є наявність спеціальних галузевих принципів, серед яких чільне місце займає основний галузевий принцип як головний структуроутворюючий нормативний фактор існування галузі міжнародного права. Питання галузевого принципу як структуроутворюючого фактору становлення галузі міжнародного права та зміст принципу постійного суверенітету над природними (енергетичними) ресурсами досліджували Є.Т. Усенко, Н. Шрайвер. Принцип постійного суверенітету держави або народу над своїми енергетичними ресурсами є основним галузевим принципом міжнародного енергетичного права, його структуроутворюючим нормативним фактором. Основний галузевий принцип як структуроутворюючий нормативний фактор галузі – один з проявів специфіки міжнародного права, для якого характерним є піднесення принципу в ступінь правової норми. Цей принцип ґрунтується на двох завданнях Організації Об'єднаних Націй: праві самовизначення колоніальних народів та економічному розвитку країн, що розвиваються. Формування цього принципу є нелегким питанням, адже він розвивався здебільшого на основі резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, а не на основі укладення міжнародних договорів чи сталої практики держав [2]. Саме Генеральна Асамблея ООН відіграла головну роль при обговоренні питання постійного суверенітету над природними ресурсами. Принцип постійного

УДК 341.1 : 620.9

КОРИНЕВИЧ Антон Олександрович,

кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

© А. Кориневич, 2013

суверенітету над енергетичними ресурсами походить від більш загального принципу постійного суверенітету над природними ресурсами, важливу роль якого можна також простежити у міжнародному економічному праві та міжнародному праві навколишнього середовища. У міжнародному енергетичному праві цей принцип має вужче значення і стосується лише енергетичних ресурсів і, безумовно, дослідження змісту та становлення цього принципу є важливим завданням для юристів-міжнародників.

Нормативного закріплення принцип суверенітету над природними ресурсами набув у резолюції 1803 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1962 року, Декларації про встановлення нового міжнародного економічного порядку (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3201 від 1 травня 1974 року) і, нарешті, в Хартії економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 року, у якій сформульоване загальне положення: «Кожна держава має і повинна вільно здійснювати повний постійний суверенітет над всіма своїми багатствами, природними ресурсами і економічною діяльністю, включаючи право на володіння, використання і експлуатацію» [3]. Пункт 1 статті 18 Договору до Енергетичної Хартії (далі – ДЕХ) [4] закріпив, що сторони ДЕХ визнають державний суверенітет і суверенні права щодо енергетичних ресурсів. Держави-учасниці ДЕХ підтверджують, що суверенітет і суверенні права повинні здійснюватися у відповідності з нормами міжнародного права і при їх дотриманні. Наразі цей принцип є принципом звичаєвого міжнародного права і це підтвердив Міжнародний Суд ООН у рішенні по справі збройних дій на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди, 19 грудня 2005 року) [5].

Цікавим та важливим є також положення статті 13 ДЕХ, згідно з яким інвестиції інвесторів держав-учасниць ДЕХ можуть бути експропрійовані або націоналізовані, якщо така експропріація здійснюється з метою, що відповідає державним інтересам, без дискримінації, з дотриманням належних правових процедур та одночасно з виплатою швидкої, достатньої та ефективної компенсації. Це положення статті 13 ДЕХ підтверджує положення статті 18 про державний суверенітет щодо природних ресурсів і, на основі цього суверенітету, право держави експропріювати або націоналізувати інвестиції в енергетичну галузь за наявності нагальних обставин. Це говорить про те, що, не зважаючи на те, що ДЕХ є міжнародним договором, який заснований на правилах СОТ (а саме: на лібералізації, на принципі режиму найбільшого сприяння та ін.), він містить положення про суверенітет держави над природними ресурсами і положення щодо експропріації інвестицій в енергетичну галузь.

Важливою концепцією у дослідженні міжнародного енергетичного права в сучасній міжнародно-правовій доктрині є концепція еволюції принципу постійного суверенітету над природними (енергетичними) ресурсами. Як зазначає нідерландський дослідник Ніко Шрайвер у своїй праці «Суверенітет над природними ресурсами: баланс прав і обов'язків» («Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties»), в останні роки принципи державного суверенітету в цілому і постійного суверенітету над природними ресурсами зіштовхнулися з новими економічними і політичними реаліями, які впливають на їх застосування і тлумачення у сучасному міжнародному праві [6, р. 377 – 379]. Серед таких реалій можна виокремити:

1. Сучасні зміни концепції державного суверенітету;
2. Економічні тенденції, що послаблюють постійний суверенітет над природними ресурсами;
3. Зміна підходу до використання природних ресурсів.

Розглянемо аргументацію нідерландського вченого по кожному питанню.

Ніко Шрайвер зазначає, що у сучасному міжнародному праві державний суверенітет, наріжний камінь міжнародного публічного права, переживає суттєві зміни. Залишається все менше і менше питань, що знаходяться цілковито у внутрішній компетенції держав. Міжнародне право захисту прав людини, резолюції Ради Безпеки ООН щодо підтримання та відновлення миру і безпеки, прогресивний розвиток міжнародного екологічного права – всі ці фактори вплинули на цю тенденцію. Також на позиції державного суверенітету вплинуло визнання домагань корінних народів щодо їхніх земель і природного середовища, а також екологічні питання [6, р. 378]. Саме розвиток у галузі міжнародного права захисту прав людини і міжнародного екологічного права спричинив те, що зараз можна вести мову про появу нового права – права людини на придатне для життя і розвитку природне середовище. Саме таке право визначено у Африканській хартії прав людини і народів і у Конвенції із захисту біологічного різноманіття.

Щодо економічних тенденцій, що послаблюють постійний суверенітет над природними ресурсами, то це питання стало важливим із появою нової глобальної економіки. Створення Світової організації торгівлі та прийняття ряду міжнародних угод в результаті уругвайського раунду переговорів, швидкі темпи глобалізації міжнародного валютного ринку, посилення значення транснаціональних корпорацій у міжнародних відносинах вплинули на послаблення постійного суверенітету держави над своїми природними ресурсами. Головну роль у цьому послабленні відіграла приватизація. Якщо у 1950 – 1980-их роках право власності на природні ресурси знаходилося здебільшого у державних компаній, то зараз все частіше можна побачити ситуації, коли приватний сектор залучається до розроблення і видобутку природних ресурсів. Все рідшими стають випадки націоналізації природних ресурсів і вони виглядають як відголоски минулого [6, р. 378].

Щодо зміни підходу до використання природних ресурсів, Шрайвер зазначає, що протягом багатьох років головною метою основних резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з питання постійного суверенітету над природними ресурсами було досягнення повноцінного використання природних ресурсів. При цьому ігнорувалися питання впливу на навколишнє середовище. Наразі ж питання захисту навколишнього середовища має надзвичайно велике значення і можливі наслідки впливу використання природних ресурсів на навколишнє середовище аналізуються і досліджуються.

Таким чином, Ніко Шрайвер робить висновок, що наразі не можна говорити, що в результаті появи тенденцій глобалізації і приватизації принцип постійного суверенітету держави над своїми природними ресурсами є відмерлим чи він не відіграє важливу роль у міжнародному праві та міжнародних відносинах. Таке твердження було б невірним. Цей принцип все ще є основоположним і важливим. Основним питанням протягом наступних двох чи трьох десятиліть буде співвідношення принципу постійного суверенітету держави над природними ресурсами та інших вже встановлених принципів та норм міжнародного права (наприклад, справедливого і рівного ставлення до іноземних інвесторів) і норм, що неодмінно виникатимуть з метою ефективного служіння інтересам теперішнього і майбутніх поколінь [6, р. 380].

Варто зазначити, що на тлумачення принципу постійного суверенітету держави над природними ресурсами значний вплив мав швидкий розвиток міжнародного екологічного права. Наразі цей принцип більше не є просто джерелом свободи визначення кожною державою всіх питань пов'язаних з її природними ресурсами. Наразі цей принцип є джерелом відповідних зобов'язань держави щодо використання цих ресурсів. Це найкраще видно на прикладі Стокгольмської декларації з навколишнього середовища і Всесвітньої хартії природи. Також такі зобов'язання держави, що володіє природними ресурсами, випливають із принципу звичаєвого міжнародного права *sic utere tuo ut alienum non laedas*¹, засад міжнародно-правової відповідальності держав і положень обов'язкових міжнародно-правових документів. Дві універсальні конвенції, відкриті для підписання у Ріо-де-Жанейро у 1992 р., – Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату і Конвенція з біологічної різноманітності, – можуть у майбутньому мати значний вплив на управління природними ресурсами і на принцип постійного суверенітету над природними ресурсами. Наприклад, Конвенція з біологічної різноманітності передбачає, що природні ресурси, які знаходяться під юрисдикцією держави, підлягають постійному суверенітету цієї держави, держава має суверенне право їх розробляти (стаття 3). Проте, разом з тим, у цій же статті 3 конвенція також передбачає, що держави несуть відповідальність за гарантування того, щоб діяльність в межах їхньої юрисдикції або під їхнім контролем не наносила шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами національної юрисдикції. Таким чином, Конвенція з біологічної різноманітності врівноважує права і обов'язки держави, що володіє природними ресурсами.

Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку від 14 червня 1992 р. у принципі 27 і «Порядок денний на XXI століття» закликають до подальшого розвитку міжнародного права сталого розвитку. Нове міжнародне право сталого розвитку складатиметься не лише з норм міжнародного екологічного права, а й з норм міжнародного права розвитку. Як передбачено у главі 39 «Порядку денного на XXI століття», подальший розвиток міжнародного права сталого розвитку повинен приділяти особливу увагу крихкому балансу між питаннями захисту навколишнього середовища і питаннями розвитку. Глава 39 «Порядку денного на XXI століття» закликає до ефективної участі всіх зацікавлених держав у перегляді ефективності чинних міжнародних документів та інституцій для справи правотворення у сфері сталого розвитку.

Постійний суверенітет над природними ресурсами є ключовим принципом міжнародного енергетичного, економічного і міжнародного екологічного права. Як такий він відіграє важливу роль у співвідношенні цих галузей сучасного міжнародного права з метою досягнення сталого розвитку. Відповідно, постійний суверенітет над природними ресурсами може відігравати роль наріжного каменю запропонованого Декларацією Ріо-де-Жанейро і «Порядком денним на XXI століття» міжнародного права сталого розвитку.

Ця нова роль постійного суверенітету над природними ресурсами відповідає еволюції поняття державного суверенітету у сучасному міжнародному праві. Як уже зазначалося, міжнародне право розвивається таким чином, що кількість питань, що знаходяться виключно під внутрішньою юрисдикцією держави, зменшується. Водночас абсолютно зрозуміло, що і державний суверенітет в цілому, і постійний суверенітет над природними ресурсами залишаються важливими принципами міжнародного права. З часів Вестфальського миру 1648 р. суверенітет був і є наріжним каменем міжнародного публічного права і держави продовжують бути головними акторами міжнародних відносин. Немає жодних причин вважати, що ця ситуація зміниться у найближчі десятиліття. Під питанням знаходяться не суверенітет в цілому чи постійний суверенітет над природними ресурсами, а скоріше те, що вони представляють у світі, що змінюється. Зміни у тлумаченні принципу постійного суверенітету над природними ресурсами будуть відбуватися разом із еволюцією міжнародного права. Наразі воно все ще є правом, що орієнтується на держави. Проте зовсім скоро воно може стати правом,

¹ Використовуй свою власність так, щоб не нашкодити власності іншого (лат.)

що орієнтується на людство, перед яким і держава, і індивід, можуть відповідати за нанесення шкоди навколишньому середовищу і в рамках якого сталий розвиток і захист навколишнього середовища стають глобальними завданнями. Якщо буде створена відповідна міжнародно-правова основа, то постійний суверенітет держави над своїми природними ресурсами все ще буде наріжним каменем прав і обов'язків держав у цій сфері [6, р. 395].

Таким чином, принцип постійного суверенітету над енергетичними ресурсами є одним з визначальних у сучасному міжнародно-правовому регулюванні використання ресурсів. Походить він від суверенітету держав і їхньої суверенної рівності і, хоча заснований він був на положеннях резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, потім був підтверджений у положеннях міжнародних договорів і практиці Міжнародного суду ООН як звичаєвий принцип сучасного міжнародного

1. Усенко Е.Т. Принцип демократического мира – наиболее общая основа современного международного права / Евгений Трофимович Усенко // Советский ежегодник международного права, 1973. – М. : Наука, 1975.

2. Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами. А/RES/1803 (XVII), прийнята 14 грудня 1962 року. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/ga/17/docs/res17_2.htm.

3. Хартия экономических прав и обязанностей государств 1974 г. – Режим доступу: <http://www.zonazakona.ru/law/abro/184>.

4. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. – Режим доступу: http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/document/RU.pdf.

5. Judgment in the Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of Congo v. Uganda), 19 December 2005. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf>.

6. Schrijver N. Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties / Nico Schrijver. – Cambridge Studies in International and Comparative Law, 1997. – 456 p.

Summary

The existence of the main principle of international law is considered as the main prerequisite for the creation and establishment of the branch of international law. Each branch of international law has this basic principle which is crucial and essential for all other rules of this particular branch. Principle of permanent sovereignty over energy resources is the main principle of international energy law and plays crucial role in international legal regulation of utilization of resources. It is based on the general sovereignty of states in international law and international relations and on the principle of sovereign equality of states. Thus this principle has deep roots with the fundamentals of international law. Unlike many other principles of international law, principle of permanent sovereignty over energy resources was formed on the basis of resolutions of the UN General Assembly and after this was confirmed in treaty provisions, in particular in the Energy Charter Treaty, main energy treaty of contemporary international law, and as the customary principle of contemporary international law in the case law of the International Court of Justice. Although nowadays international legal regulation of utilization of resources and international energy law are based on principles of liberalization and free trade, principle of permanent sovereignty over energy resources still is fundamental for these spheres of international law. Notwithstanding this some scholars consider that nowadays the new role and the new sphere of application of this principle can be seen.

Ірина Коробко

Міжнародно-правові стандарти захисту домашніх тварин від жорстокого поводження

Стаття присвячена аналізу юридичного оформлення руху щодо захисту домашніх тварин від жорстокого поводження, який на певному етапі мав наслідком появу низки міжнародно-правових документів, зокрема, п'яти європейських конвенцій.

The article deals with the analyses of the legal evolution of the animal protection movement, which at some point resulted the emergence of a number of international law documents, in particular the five European conventions.

Зоозахисний рух за останні півстоліття все більше набирає обертів і виходить за межі філософського і громадського обговорення, поступово набуваючи офіційного забарвлення у різних внутрішньодержавних та міжнародно-правових документах. Проте, для серйозного міжнародно-правового оформлення стосунків людей з іншими хребетними тваринами, що не належать до людського роду, ще багато роботи. На сьогодні тільки окреслюються основні міжнародно-правові стандарти захисту тварин від жорстокого поводження з боку людини, розробляються основні механізми забезпечення їх добробуту, як в дикій природі, так і в неволі. В нашому дослідженні ми проаналізуємо основні міжнародно-правові стандарти відносно саме тих «братів наших менших», які вже багато років розділяють з людиною життєвий простір, допомагають в домашньому господарстві, а для багатьох людей є ще і їжею.

Слід зазначити, що в нашому дослідженні ми свідомо уникаємо теми захисту диких тварин, зосереджуючись виключно на питанні лише тих хребетних, які напряму залежать від людини. До того ж дикі тварини в більшості своїй залежать не стільки від діяльності окремої людини, скільки від життєдіяльності людства навколо ареалів їх проживання. Тобто питання забезпечення добробуту диких тварин має дещо інше спрямування і заслуговує на окреме дослідження.

Проблема захисту тварин від жорстокого поводження досліджувалася, як вітчизняними, так і закордонними вченими протягом багатьох десятиліть. Проте, ці дослідження мали скоріше філософське, зокрема морально-етичне, аніж юридичне спрямування, не говорячи вже про вивчення міжнародно-правових стандартів. Серед таких вчених-філософів виділяються Т.Н.Павлова, П.Сінгер, Р.Райдер, П.В.Безобразов та ін. У теорії кримінального права і кримінології питаннями охорони тваринного світу займалися Т. С. Бакуніна, Ю. С. Богомягков, С. Б. Гавриш, К. Ю. Гаєвська, Е. Н. Жевлаков, Б. Н. Звонков, О. С. Колбасов, А. В. Куліченко, Ю. С. Кулик, В. К. Кудрявцев, І. І. Лобов, В. Ф. Ломакіна, Ю. І. Ляпунов, В. О. Морозова, В. О. Навроцький, В. С. Нерсисянц, В. Я. Тацій та інші. У 2010 році в Київському національному університеті внутрішніх справ було захищено дисертацію І.А.Головко на тему: «Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами» (2010). Серед українських юристів-міжнародників, які опосередковано у своїх роботах торкалися проблеми міжнародно-правового регулювання життя тварин можна виділити О.В.Задорожного та М.О.Медведеву (підручник «Міжнародне право навколишнього середовища»). Проте, і до сьогодні немає комплексного дослідження саме міжнародно-правових стандартів захисту домашніх тварин. Так само досі не прийнято всесвітнього міжнародного документу з цієї проблематики, хоча подібна ініціатива існує вже майже півстоліття.

Перші закони і П'ять свобод

Хоча зоозахисники по всьому світу і виступають проти вбивств тварин заради їжі, хутра, або інших цілей, на сьогодні зрозуміло, що відмовитися від такого їх використання є неможливим. Тож людина поки що пішла іншим шляхом — шляхом максимальної гуманізації та безболісності вбивства тварин, яких розводять в сіль-

УДК 341.241.18

КОРОБКО Ірина Ігорівна,

© І. Коробко, 2013

здобувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ськогогосподарських цілях і, зокрема, для харчування. Для наших пращурів не було поділу на домашніх улюбленців-компаньонів та тварин сільськогосподарського призначення. Отже, й перші законодавчі акти стосувались добробуту саме худоби.

Як відзначає філософ Річард Райдер, перший закон в англomовному світі щодо захисту тварин був ініційований особистістю з неоднозначною політичною репутацією тогочасної Англії — Лордом депутатом Ірландії Томасом Вентвортом, графом Страффорд (1593-1641). Цим законом, ухваленим у 1635 році, заборонялось висмикувати шерсть з овець і кріпити плуг до хвостів коней, оскільки це було проявом жорстокості «по відношенню до цих створінь» [1, с. 49].

Серед перших відомих правителів Сходу, хто на державному рівні заборонив жорстоке поводження з домашніми тваринами, був Цунайосі (1646-1709) — п'ятий японський сьогун з династії Токугава. Його прозвали «Іну кубо» («собачий сьогун»), оскільки він, як член однієї з буддійських сект, що забороняла вбивства живих істот, ввів суворі покарання за вбивства тварин, особливо собак [2, с. 547].

У Північній Америці вперше про належне ставлення до худоби згадується у Свободах 92 та 93, прописаних у першій збірці законів Колонії Массачусетської затоки «The Body of Liberties» (1641 рік), розробленої юристом, пуританським священиком і випускником Кембриджського університету, уродженцем Саффола (Англія), преподобним Натаніелем Уордом. У них зазначається, що жодна людина не повинна практикувати тиранію або жорстокість проти будь-якої божої тварі, що зазвичай використовуються для користі людини, а також говориться про необхідність належного догляду і піклування за худобою під час перегону з одного місця до іншого [1, с. 50].

Знаковим став інший законопроект стосовно заборони жорстокого поводження з тваринами, ініційований членом Ірландського парламенту полковником Річардом Мартіном, який запропонував законодавчо регламентувати гуманне ставлення до коней. У 1822 році закон «Про поводження з кіньми і великою рогатою худобою» отримав королівське схвалення. Деякі дослідники вважають саме «закон Мартіна» першим справжнім законодавчим актом, який захищає добробут тварин. За побиття, поганий догляд або жорстоке поводження з твариною порушника очікував грошовий штраф (до 5 фунтів стерлінгів) або двомісячне тюремне ув'язнення. Два роки потому в країні з'явилося Товариство з запобігання жорстокого поводження з тваринами (SPCA), у 1840 році йому було присвоєно титул «королівського» (до назви Товариства на початку додалася літера «R»). З 1849 року RSPCA взяло під захист всіх тварин, включаючи домашніх кішок і собак; у 1876 році почало курирувати лабораторних тварин, а з 1900 року — зоопарки і цирки. Саме RSPCA, перша в світі зоозахисна організація, повноваження якої були закріплені на державному рівні. Саме вона стала зразком для створення подібних організацій в інших країнах [3, с. 62-67].

Після Великої Британії законодавство щодо захисту тварин було ухвалено і в інших європейських країнах; із 1833 по 1840 роки такі закони були прийняті германськими державами; в 1850-х роках аналогічні закони з'явилися і в скандинавських країнах. Законодавство із захисту тварин у США було створено пізніше — в 30-ті роки ХХ століття. Під впливом Великої Британії були ухвалені закони щодо захисту тварин в таких англomовних країнах, як Канада, Південно-Африканський Союз (нині — ПАР), Австралія [4].

У 1965 році британським урядом було ініційовано розслідування добробуту тварин, що утримуються в умовах інтенсивного тваринництва. Професор Роджер Брамбелл, відповідальний за проведення цього розслідування, зробив доклад, де окреслив основні свободи, які повинні мати сільськогосподарські тварини, а саме: стояти, лежати, розвертатися, доглядати за собою, мати змогу витягувати кінцівки. Цей список пізніше охрестили «П'ятьма свободами Брамбелла» [5].

Пізніше ці п'ять свобод були сформульовані Британською Радою по добробуту сільськогосподарських тварин (Farm Animal Welfare Council) наступним чином:

- *свобода від голоду і спраги*, тобто надання доступу до води та їжі, які підтримують хороше здоров'я і активність;
- *свобода від дискомфорту*, тобто забезпечення відповідного середовища для проживання, включаючи житло і місце для сну та відпочинку;
- *свобода від болю, травм або хвороби*, тобто проведення превентивних заходів чи ранньої діагностики та лікування;
- *свобода природної поведінки*, тобто надання достатнього простору, відповідних сприятливих умов і пристосувань, а також компанії собі подібних;
- *свобода від страху і стресу*, тобто забезпечення відповідних умов і відносин, які виключають моральні страждання [5].

Міжнародні документи

Подальший розвиток руху щодо унеможливлення жорстокого поводження з тваринами мав наслідком появу декількох міжнародних документів, зокрема, конвенцій Ради Європи. При цьому тематику цих документів можна умовно розділити на три категорії:

- добробут тварин сільськогосподарського призначення;
- добробут тварин, яких використовуються під час наукових експериментів;
- добробут домашніх улюбленців або тварин-компаньонів.

1. Добробут тварин сільськогосподарського призначення

Питанню добробуту тварин сільськогосподарського призначення в міжнародному праві приділено найбільше уваги, оскільки це питання обговорюється не просто десятиліттями, а століттями. Рада Європи ухвалила три відповідні конвенції. Хоча цей розподіл є абсолютно умовним, оскільки, наприклад, перевезення домашніх тварин-компаньонів так само регламентується Європейською конвенцією про захист тварин під час міжнародних перевезень.

1.1. Європейська конвенція про захист тварин під час міжнародних перевезень № 065 (підписана у Парижі 13.12.1968, набула чинності 20.02.1971), підписали 16 країн Ради Європи, ратифікували — 15 (Болгарія підписала, але не ратифікувала). Україна не є учасницею цієї Конвенції [6].

Конвенція встановлює обов'язкові норми для забезпечення достатнього простору, вентиляції та гігієни, щодо транспортних засобів, продовольства і води, завантаження і вивантаження тварин та ветеринарної допомоги під час міжнародних перевезень тварин. 10 травня 1979 року у Страсбурзі був підписаний Додатковий протокол (ETS № 103), відкритий для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію (Протокол набув чинності 7 листопада 1989 року), яким дозволяється Європейському Союзу підписати Конвенцію і таким чином стати її учасником.

У 2003 році ця Конвенція зазнала певних змін. Нову *Європейську конвенцію про захист тварин під час міжнародних перевезень* № 193 (підписана у Кишиневі 06.11.2003, набула чинності 14.03.2006) підписали 20 країн Ради Європи, ратифікували — 11. Україна не стала її учасницею [7].

19 березня 1996 році на першому засіданні Робочої групи для підготовки третього раунду Багатосторонніх Консультацій учасники Європейської конвенції про захист тварин під час міжнародних перевезень (ETS № 65) визнали, що накопичений досвід і наукові результати, отримані з моменту відкриття для підписання Конвенції, дозволяють їм актуалізувати її положення і уточнити їх формулювання для того, щоб сприяти її більш ефективній реалізації. Переглянута Конвенція передбачає денонсацію оригінальної Конвенції. Учасники, таким чином, не будуть одночасно пов'язані суперечливими зобов'язаннями.

1.2. Європейська конвенція про захист тварин, що утримуються для сільськогосподарських цілей № 087 (підписана у Страсбурзі 10.03.1976, набула чинності 10.09.1978), підписали 35 країн Ради Європи, ратифікували — 33. Україна не є учасницею цієї Конвенції [8].

Конвенція поширюється на тварин, що розводяться або утримуються для виробництва продуктів харчування, шерсті, шкіри або хутра чи для інших цілей сільського господарства. Конвенція закликає уникати завдання тваринам непотрібних страждань або травм, а також забезпечити їм нормальні умови життя, включаючи життєвий простір, харчування та піклування. Для забезпечення добробуту тварин, Конвенція накладає на сторони зобов'язання перевіряти здоров'я тварин, а також контролювати стан технічного обладнання, що використовуються в інтенсивних сільських господарствах.

Конвенцією створюється Постійний комітет, який слідкує за її виконанням сторонами-учасниками. Комітет відповідає за розробку і прийняття рекомендацій країнами-учасницями Конвенції, робить консультативні висновки, сприяє дружньому врегулюванню будь-яких проблеми, які можуть виникнути між учасниками Конвенції щодо імплементації її положень, та представляє в Комітет Міністрів Ради Європи доповідь про свою роботу.

1.3. Європейська конвенція про захист тварин, призначених на забій № 102 (підписана у Страсбурзі 10.05.1979, набула чинності 11.06.1982), підписали 30 країн Ради Європи, ратифікували — 25. Україна не є учасницею цієї Конвенції [9].

Основною метою Конвенції є допомогти гармонізувати методи забою в Європі і зробити їх більш гуманними. Перша частина положень Конвенції зобов'язує гуманно поводитися з тваринами на бойнях: використовувати відповідне обладнання для вивантаження тварин; запобігати жорстокому поводженню з тваринами, зокрема, не бити по чутливих частинах тіла; забезпечити відповідне передзабойне утримання тварин, а також доглядати за тваринами, яких не вбили відразу ж після прибуття; оснастити бойні належним технічним обладнанням.

Що стосується самих забоїв, то Конвенція передбачає, що всі тварини повинні бути завалені, перш ніж обезкровлені. Завалення великих тварин має здійснюватися за допомогою спеціального пістолета (інструмент, який б'є, проникаючи в головний мозок), електронаркозу або газу. Використання сокири, молотка або кинджалу заборонено. Крім того, перед забоєм великі тварини не мають бути підвішені чи обмежені в русі. Там, де є винятки з цих правил (ритуальний забій, вимушеного забою, забій птиці та кролів і т.д.), забій худоби повинен здійснюватися таким чином, щоб позбавити тварин непотрібних страждань. Ці останні положення застосовуються в рівній мірі до забою тварин не тільки на бойнях, а і в будь-яких інших місцях.

2. Добробут тварин, яких використовуються під час наукових експериментів

Прийняття Європейської конвенції щодо захисту хребетних тварин, що використовуються для дослідних та інших наукових цілей стало наслідком все більш прогресуючого зоозахисного руху у світі, ініціатори якого активно протестували проти проведення наукових дослідів та експериментів над хребетними.

Європейська конвенція щодо захисту хребетних тварин, що використовуються для дослідних та інших наукових цілей № 123 (підписана у Страсбурзі 18.03.1986, набула чинності 01.01.1991), підписали 28 країн Ради Європи, ратифікували — 22. Україна не є учасницею цієї Конвенції [10].

Конвенція покликана в першу чергу зменшити кількість дослідів і тварин, що використовуються для таких цілей. Вона закликає країни-учасниці не проводити експериментів над тваринами, крім випадків, коли немає альтернативи. Всі дослідження в області альтернативних методів слід заохочувати. Тварини для експериментів повинні відбиратися на основі чітко встановлених кількісних критеріїв, за ними мають добре доглядати і максимально убезпечувати їх від страждань.

3. Добробут домашніх улюбленців або тварин-компаньонів

Європейська конвенція щодо захисту домашніх тварин була прийнята після прийняття Конвенції щодо захисту піддослідних тварин. На цій Конвенції зупинимось детальніше, оскільки саме цей документ став визначальним у встановленні міжнародно-правових стандартів у поводженні з домашніми улюбленцями або тваринами-компаньонами — з тими, хто пліч-о-пліч проживає своє життя з людиною, повністю від неї залежить і потребує постійної уваги та піклування.

Європейська Конвенція щодо захисту домашніх тварин № 125 (підписана у Страсбурзі 13.11.1987, чинна з 01.05.1992), підписали 24 країн Ради Європи, ратифікували — 22. Україна підписала, але не ратифікувала Конвенцію [11].

Конвенція покликана головним чином забезпечити добробут домашніх тварин, які утримуються людиною для власного задоволення і дружнього спілкування. Ця Конвенція не стосується тих видів тварин, які знаходяться під загрозою зникнення і захищаються іншими конвенціями, зокрема, Конвенцією про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, відкриту для підписання 3 березня 1973 року, і Конвенцією про охорону дикої фауни та фауни і природних середовищ існування в Європі (ETS № 104), відкриту для підписання 19 вересня 1979 року.

Саме у цій Конвенції знайшли відображення П'ять свобод тварин, розроблених Британською Радою по добробуту сільськогосподарських тварин (Farm Animal Welfare Council).

Європейська конвенція про захист домашніх тварин складається з: преамбули й 23 статей, розбитих на сім частин.

В першій частині (ст. 1-2) говориться про основні положення Конвенції — даються визначення, а також окреслюється сфера та механізм застосування.

У другій частині (ст. 3-11) Конвенції зазначаються основні принципи утримання домашніх тварин. Саме в цій частині знайшов своє відображення головний принцип, який насамперед сповідується зоозахисними організаціями: ніхто не має права завдавати тварині болю, страждань або катувань, ніхто не може кидати тварину (стаття 3). Цікавою є стаття 10 Конвенції, яка вводить заборону на певні хірургічні операції, а саме: купірування хвостів і вух, девокалізацію, видалення кігтів та зубів, окрім випадків, коли такі операції необхідні за призначенням ветеринара, а також в разі кастрації.

Окрема стаття присвячена питанню евтаназії тварини (стаття 11). Ця процедура має здійснюватися при надзвичайних обставинах, гуманно і виключно ветеринаром або іншою компетентною особою; вводиться заборона на утоплення, використання електричного току (якщо це не призводить до миттєвої непритомності) та отруйних речовин (які не забезпечують необхідного ефекту).

Третя частина (ст. 12-13) присвячена заходам для захисту бездомних тварин.

У Конвенції в четвертій частині (ст. 14) говориться про обов'язок держав сприяти проведенню освітніх та інформаційних програм щодо положень цієї Конвенції.

П'ята частина (ст. 15) окреслює процедури багатосторонніх нарад щодо перевірки та корегування положень Конвенції.

Шоста частина (ст. 16) описує процедуру прийняття поправок до Конвенції. А кінцеві положення прописані в останній — сьомій частині (ст. 17-23).

Положення вищезазначених конвенцій були імplementовані у національне законодавство багатьох країн Європи і світу. Проте, робота в цьому напрямі має продовжуватися. Йі тепер особливу увагу треба приділяти створенню дієвого механізму реалізації цих норм. Також досі не ухвалено загальносвітової декларації щодо добробуту тварин на офіційному рівні, хоча текст такого документа існує і обговорюється серед зоозахисних організацій вже не одне десятиліття. Існує вже декілька варіантів Всесвітньої декларації добробуту тварин, яка поєднує в собі норми піклування як домашніх хребетних тварин, так і диких. Її ініціатори своєю кінцевою метою бачать прийняття цього тексту Організацією Об'єднаних Націй.

24 листопада 2006 року у Стразбурзі відбувся міжнародний семінар, організований Радою Європи у співпраці з Європейським Союзом і Всесвітньою ветеринарною організацією, покликаний зробити свій внесок у подолання розриву між законодавством щодо захисту тварин та його практичною реалізацією. В результаті було прийнято спільну декларацію «Добробут тварин в Європі: досягнення та перспективи». «Необхідно нагадати, що діяльність Ради Європи з захисту тварин бере свій початок в 1960-х роках — заявив Генеральний директор Ради Європи з правових питань Гі де Вель. — Рада Європи не самотня у своїх зусиллях по забезпеченню добробуту тварин. Як ви знаєте, політичні та технічні результати роботи по встановленню стандартів у цій галузі залежать від тісної співпраці з державами-членами та неурядовими організаціями, що представляють такі різні зацікавлені групи, як ветеринари, асоціації захисту тварин, фахівці з поведінки тварин, сільгоспвиробники і вчені». Заступник керівника відділу по захисту тварин Європейської комісії Андреа Гавінеллі заявила: «Ми також маємо намір просувати стандарти по захисту тварин на міжнародному рівні, як це закріплено в нашому Плані дій щодо забезпечення добробуту тварин» [12].

1. Ryder, Richard. *Animal Revolution: Changing Attitudes Towards Speciesism*. Berg, 2000. — 284 p.
2. Большая советская энциклопедия, 2-е издание. Том 42 - Союз Советских Социалистических Республик. Главный редактор Б. А. Введенский. Москва, Государственное научное издательство «Большая Советская Энциклопедия», 1956. — 669 с.
3. Ланцева Ада, Патрушев Дмитрий Зоозащита: от истоков к современности // «Мой Друг КОШКА» №5, 1 мая 2012. — Москва: Енимал Пресс, ООО. — 100 с.
4. Павлова Т.Н. Биоэтика в высшей школе: учеб. пособие для вузов / Т.Н. Павлова. — М.: Моск. гос. академия ветеринар. медицины и биотехнологии, 1997. — 147 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vita.org.ru/educat/vuzamishkol1.htm#e>
5. Five Freedoms // Farm Animal Welfare Council. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fawc.org.uk/freedoms.htm>
6. European Convention for the Protection of Animals during International Transport CETS No.: 065 // Official site of Council of Europe. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=065&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG>
7. European Convention for the Protection of Animals during International Transport (Revised) CETS No.: 193 // Official site of Council of Europe. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=193&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG>
8. European Convention for the Protection of Animals kept for Farming Purposes CETS No.: 087 // Official site of Council of Europe. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=087&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG>
9. European Convention for the Protection of Animals for Slaughter CETS No.: 102 // Official site of Council of Europe. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=102&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG>
10. European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and other Scientific Purposes CETS No.: 123 // Official site of Council of Europe. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=123&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG>
11. European Convention for the Protection of Pet Animals CETS No.: 125 // Official site of Council of Europe. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=125&CM=8&DF=23/03/2013&CL=ENG>
12. Совет Европы, ЕС и ВВО приняли совместную декларацию о благополучии животных в Европе // Официальный интернет-ресурс Совета Европы. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1067611&Site=COE>

Summary

The article deals with the analyses of the legal evolution of the animal protection movement. It resulted in the emergence of a number of international legal documents. Deliberately we are avoiding the issue of the wild animals protection, as it is very wide topic which deserves a separate study.

The research is divided into two parts. The first one is dedicated to the first laws on the animal protection, which were taken in Western Europe, the U.S. and the East (namely - in Japan). The evolution of the issue of the humane attitude to the domestic animals has led to the formulation of the so-called Five Freedoms, which formed the basis for the future legal documents, both in the international and the national legislation.

The second part of the article deals with the international law documents regarding to the protection of animals. There are five topical European conventions adopted by the Council of Europe. This part is conventionally divided into three parts. Three of the five conventions are applying to the animal welfare kept for farming purposes (European Convention for the Protection of Animals during International Transport, European Convention for the Protection of Animals kept for Farming Purposes, European Convention for the Protection of Animals for Slaughter), welfare of the animals used for scientific experiments (European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and other Scientific Purposes), welfare of pet animals (European Convention for the Protection of Pet Animals).

Summarizing the study, it should be noted that most of the provisions of the European conventions were implemented in national legislation of many countries. However, the time has come for the adoption of the Universal Declaration of Animal Welfare. Work in this area continues.

Міжнародне
процесуальне
право

Наталия Кислицына

Фрагментация международного права в деятельности международных уголовных трибуналов ad hoc

На початку XIX століття в діяльності допоміжних органів Організації Об'єднаних Націй відзначається серйозне обговорення проблеми «фрагментації міжнародного права». У своїй доповіді член КМП ООН проф. Г. Хафнер не тільки розглядає термін «фрагментація», але і вказує на конкретні причини даного явища, безпосередні факти його прояву та способи його усунення. Відповідно, у вітчизняній правовій доктрині також з'являються роботи, присвячені даній проблематиці. Однією з таких робіт є зазначена стаття, в якій аналізуються факти прояву «фрагментації» в діяльності міжнародних кримінальних трибуналів ad hoc, а також кроки, що вживаються міжнародним співтовариством для їх усунення.

At the beginning of the XX century within the international community the actual problem concerning fragmentation of the international public law is discussed. Herhard Hafner the member of the UN International Law Commission stresses the following aspects: the concept of fragmentation, fragmentation's reasons, practical fragmentation's facts and struggle methods with regard to fragmentation. All of the above aspects are analyzed at this article.

Международное право представляет собой основополагающий регулятор международных правоотношений, устанавливаемых между его субъектами. Эффективность функционирования международного права на сегодняшний день, на наш взгляд, зависит от двух важных факторов – системный характер международного права, наличие определенных свойств, присущих только данной системе. Безусловно, мы не можем с абсолютной точностью утверждать, что сегодняшнее состояние системы международного права соответствует выше упомянутым критериям. Возникает вопрос, с чем непосредственно может быть связана такого рода неуверенность в системе международного права, о которой ведутся дискуссии и среди отечественных ученых правоведов, и среди специалистов зарубежной правовой доктрины.

Отвечая на данный вопрос, следует отметить, что по наблюдению специалистов, с середины XX века и по настоящее время в системе международного права происходят изменения, выражающиеся, прежде всего: в чрезмерном увеличении количества отраслей международного права; в возникновении автономных (специальных) режимов в рамках международного права; в усилении столкновений между нормами международного права при урегулировании различных вопросов.

Действительно, в результате интенсивного развития международных отношений появился целый ряд новых отраслей международного права, таких как: международное космическое право, международное право прав человека, международное экономическое право, международное экологическое право и другие. Дальнейшее дробление международного права на отрасли, а также стремление обеспечить эффективное регулирование новых международных отношений привело к возникновению автономных (специальных) режимов. К таким режимам, в рамках международного права, часто относят, например, систему урегулирования споров ВТО, право Европейского Союза, право Совета Европы и другие. По мнению специалистов, из-за изменений, упомянутых выше, международное право и его система, на сегодняшний день, отстает за развитием меж-

УДК 341.1/8

КИСЛИЦЫНА Наталия Феликсовна,

© Н. Кислицына, 2013

кандидат юридических наук, ассистент кафедры международного права юридического факультета Российского университета дружбы народов.

дународных отношений, в результате чего затрудняется принятие правомерных и непротиворечивых решений по возникающим проблемам в международных правоотношениях.

Начиная со статьи проф. У. Дженкса, опубликованной в 1953 году [1, с.405], в западной международно-правовой литературе постоянно анализируются факты, угрожающие целостности системы международного права. Эти факты, оцененные в совокупности в западной доктрине международного права как явление, впоследствии получили обозначение «фрагментация» системы международного права. Термин «фрагментация» системы международного права впервые появился в докладе члена КМП ООН, проф. Г. Хафнера [2, с.325]. Речь идет о появлении в практике международных судебных и квазисудебных учреждений, в результате их деятельности, таких решений, которые противоречат нормам других отраслей международного права или же не совпадают с прежними решениями указанных судебных учреждений. Если мы говорим об исследованиях указанного вопроса в отечественной правовой науке, то среди ученых, занимающихся этим вопросом прямо или косвенно следует выделить: проф. А.Х. Абашидзе [3]; А.М. Солнцев [4]; Н.Ф. Кислицына [5].

Мы считаем, что для более полного исследования поставленного вопроса в рамках данной статьи, необходимо остановиться на следующих аспектах: 1) насколько прочно понятие «фрагментация» системы международного права укоренилось в научных кругах отечественной и зарубежной правовых доктрин; 2) какие именно из существующего множества причин, повлекших «фрагментацию» системы международного права, представляют реальную угрозу деятельности международных судебных учреждений; 3) каким образом «фрагментация» системы международного права проявляется в деятельности международных судебных учреждений; 4) выдвигаются ли учеными, как в отечественной, так и в зарубежной правовых доктринах способы борьбы с «фрагментацией» системы международного права применительно к деятельности международных судебных учреждений?

Начнем с первого вопроса. Впервые на уровне науки вопрос о «фрагментации» международного права был поднят в исследовании английского профессора У. Дженкса, который отмечал: «конфликт договоров должен восприниматься в соответствии с обстоятельствами неизбежности усложнения международного права». В связи с этим он призвал своих коллег «сформулировать принципы для решения таких конфликтов» [1, с. 401-405]. При этом, один из интереснейших для нас фактов состоит в том, что ни до У. Дженкса в доктрине международного права, ни он сам в своих исследованиях, затрагивая вопрос о фрагментации, не употреблял понятие «фрагментация» системы международного права. Получается, что не совсем понятно, откуда появился данный термин, и предшествовали ли ему какие-либо предпосылки. На наш взгляд, работы, преимущественно зарубежных специалистов как раз таки и послужили предвестниками «фрагментации» системы международного права. Если говорить о непосредственном времени появления самого понятия, то это, безусловно, 2000 год – работа проф. Г. Хафнера под названием «Риск фрагментации международного права» [2, с.325]. Она впоследствии способствовала возникновению оживленной дискуссии относительно «фрагментации» международного права среди ученых, преимущественно зарубежной правовой науки. Таким образом, начиная с 2000 года по настоящее время, вопросы, связанные с «фрагментацией» были фундаментальным образом изучены: во-первых, зарубежной правовой наукой; [6, с.553-579] во-вторых, Международным Судом ООН при рассмотрении конкретных дел [7]; в-третьих, одним из основополагающих вспомогательных органов Генеральной Ассамблеи ООН, занимающимся вопросами кодификации и прогрессивного развития международного права Комиссией международного права. И все же, на сегодняшний день до сих пор не сформулировано общепризнанное определение «фрагментации» системы международного права, что, по нашему мнению, тормозит общие усилия международного сообщества в вопросе борьбы с данным явлением.

Что касается отечественной доктрины относительно «фрагментации» системы международного права, то, к сожалению, существование данной проблемы в целом игнорируется. Единственное исследование по данной проблематике, выполненное членом КМП проф. Р.А. Колодкиным ничем не отличается от изысканий проф. У. Дженкса, в части изучения причины «фрагментации» системы международного права [8, с.39]. Другие его выводы также отрицают исследования, которые были проведены КМП. При этом проф. Р.А. Колодкин приходит к выводу, который не поощряет дальнейшее исследование в этом направлении. Он считает, что «фрагментации» системы международного права не существует, а ее угрозы тем более. Безусловно, мы не ставим под сомнение работу, проделанную проф. Р.А. Колодкиным, но при этом хотим отметить, что с данной точкой зрения мы не согласны, так как на сегодняшний день помимо причин, выявленных известными специалистами, существует достаточно большое количество практических примеров проявлений «фрагментации», в частности, в деятельности международных судебных учреждений, о которых пойдет речь ниже.

Теперь что касается причин «фрагментации». Причины такого явления как «фрагментация» системы международного права появились задолго до того, как мировое сообщество посчитало необходимым приступить к обсуждению данного вопроса на международном уровне. Среди основных причин возникновения и усиления «фрагментации» системы международного права в западной правовой доктрине выделяют: непо-

средственный кризис системы международного права; отсутствие централизованных органов; специализация; расширение сферы охвата международного права; наличие конкурентных норм. Все перечисленные причины были подробно исследованы в работах специалистов по международному праву, но на наш взгляд, ими не была названа еще одна причина, наносящая серьезный ущерб целостности системы международного права - увеличение количества международных судебных учреждений и одновременно отсутствие должной регламентации их полномочий в рамках учредительных документов. Если обратиться к учредительным документам данных учреждений, то следует обратить особое внимание на тот факт, что в них отсутствуют четкие пределы их полномочий. Это в свою очередь приводит к толкованию норм и принципов международного права судебными учреждениями, а также использованием прецедентной практики иных таких же учреждений исключительно по своему усмотрению.

В подтверждение данных фактов, нам бы хотелось рассмотреть деятельность следующих международных учреждений в их взаимосвязи между собой: Международного трибунала по Бывшей Югославии, Международного трибунала по Руанде, Европейского Суда по правам человека. Выбор указанных международных судебных учреждений связан с тем, что, во-первых, не представляется возможным в рамках научной статьи рассмотреть факты проявления «фрагментации» международного права в рамках всех существующих на сегодняшний день международных судебных учреждений; во-вторых, на наш взгляд, Европейский Суд по правам человека является первопроходцем в вопросе рассмотрения дел, связанных с защитой прав человека по существу, что, в свою очередь указывает на не обязанность применять, а хотя бы учитывать выработанную им практику в данной области судебными учреждениями, которые сталкиваются с делами, прямо или косвенно затрагивающие права человека.

Итак, начнем с деятельности международного трибунала по Бывшей Югославии (далее МТБЮ) и международного трибунала по Руанде (далее МУТР). Напомним, что «МТБЮ и МУТР учреждены резолюциями СБ ООН, и их деятельность регулируется соответствующими Статутами. Однако эти учредительные документы не содержат перечень источников права, подлежащих применению данными судебными органами» [9, с.5]. В связи с этим судьи вынуждены руководствоваться ст. 38 Статута МС ООН. Если обратиться к положениям данной статьи, то мы увидим, что среди перечисленных источников, которыми может руководствоваться Суд при рассмотрении конкретного дела, отдельным пунктом выделены «с оговоркой, указанной в ст. 59, судебные решения и доктрины наиболее квалифицированных специалистов по публичному праву различных наций в качестве вспомогательного средства для определения правовых норм» [9, с.35]. При этом нельзя забывать, что в международном праве не существует общепризнанного документа, содержащего понятие и перечень источников международного права. Отсюда на наш взгляд следует, что ст. 38 Статута МС ООН не может восприниматься как некий постулат, которому беспрекословно нужно следовать, но и игнорировать ее также нельзя. В контексте сказанного, нельзя не упомянуть о том, что существует точка зрения, в соответствии с которой «международные суды не образуют системы, каждый международный суд является независимым учреждением, и уже хотя бы поэтому ссылаться на прецеденты другого международного суда как на единственное основание своих решений недопустимо» [9, с.7]. На практике мы наблюдаем следующее: существуют ситуации, при которых международные уголовные трибуналы, рассматривая конкретные дела, непосредственно используют прецеденты ЕСПЧ, а есть ситуации, при которых прецеденты ЕСПЧ ими во внимание не принимаются. Так, например, в деле Докмановича Судебная палата МТБЮ подчеркивала особенности толкования некоторых элементов права на справедливое судебное разбирательство в связи со спецификой международной уголовной процедуры. В частности, речь шла о критериях законности ареста обвиняемого. Последний утверждал, что его арест был незаконным, поскольку фактически имело место похищение и незаконное заключение. Судебная палата пришла к выводу, что процедура ареста должна соответствовать закону, согласно ст. 5 ЕКПЧ, хотя Статут МТБЮ и его Правила процедуры и доказывания не содержат подобных положений [10, с.59-60]. Также есть случаи, когда международные уголовные трибуналы игнорируют решения ЕСПЧ и положения ЕКПЧ и протоколов к ней. Например, ссылаясь на дело Стоке против Германии (19 марта 1991 г.) и Бозани против Франции (18 декабря 1986г.), МТБЮ отметил, что «ЕСПЧ рассматривает обращение к разного рода хитростям как незаконное ... в рассматриваемом деле ситуация не аналогична тем, которые отражены в страсбургских прецедентах» [10, с.62-65]. Следовательно, и толкование, даваемое ЕСПЧ, не может быть применено Трибуналом.

Еще один пример игнорирования прецедентов ЕСПЧ, дело Кажелижели. Рассмотрением данного дела занимался МУТР. Защита оспаривала законность содержания обвиняемого под стражей и заявила о произвольности его ареста. Адвокаты утверждали, что откладывание появления обвиняемого перед Судом на 281 день противоречит ст. 20 Статута МУТР и ст. 62 Правил процедуры и доказывания МУТР, а также п. 4 ст. 5 ЕКПЧ и ст. 8 Всеобщей декларации о правах человека. Но Судебная камера отвергла эти аргументы, обосновав это тем, что «обвиняемый не предстал перед судом, в связи с трудностями, возникшими перед последним относительно назначения защитника, которые были вызваны отношением самого обвиняемого» [11, с.11, 45].

На практике известны случаи, когда международные уголовные трибуналы учитывают решения ЕСПЧ. В частности, оба Трибунала обращались к прецедентам ЕСПЧ для уяснения смысла международно-правовых норм. Так, например, в деле Делалича Судебная камера МТБЮ должна была определить, имелись ли исключительные обстоятельства, обосновывающие временное освобождение обвиняемого в соответствии со ст. 65 Правил процедуры и доказывания. Камера Трибунала посчитала, что для этой цели должны быть рассмотрены три элемента: имеются ли разумные подозрения, что обвиняемый совершил преступление; предполагаемая роль в совершенном преступлении; продолжительность заключения обвиняемого. Рассматривая их с учетом прецедентов ЕСПЧ, Камера Трибунала пришла к выводу, что для того, чтобы заключение было законным, недостаточно одних разумных подозрений во время ареста, что обвиняемый совершил преступление. Для продления ареста необходимо, чтобы указанные подозрения были обоснованными. [12, с.19-31].

МТБЮ также ссылался на прецедентное право ЕСПЧ для уяснения сути концепции судебской беспристрастности, поскольку Статут Трибунала не содержит ее конкретных критериев. Ст. 13 Статута МТБЮ лишь содержит положения о высоких моральных качествах судей, их беспристрастности и честности. Сходство между гарантиями беспристрастности, закрепленными в Статуте МТБЮ и ст. 6 ЕКПЧ, дало возможность судьям Трибунала обратиться к богатой практике ЕСПЧ по данному вопросу.

Как в отечественной, так и в зарубежной правовых науках, существуют диаметрально противоположенные точки зрения. Одни ничего плохого не видят в неурегулированности конкуренции между судебными учреждениями и полагают, что такое состояние не порождает системных проблем. Другие ученые, например, такие как проф. Г.Г. Шинкарецкая, считают, что «в международных судебных органах зреет осознание того, что, невзирая на формальное отсутствие иерархии, они все заняты одним делом – толкованием международного права, и просто не могут игнорировать решения друг друга». [13, с. 223].

Таким образом, сказанное наглядно подтверждает неопределенность в применении международными судами существующих источников международного права и существовании конкуренции между судебными учреждениями. В этих условиях, когда отсутствует четкий перечень источников международного права, применяемый судами, а также руководящие указания по учету юрисдикции каждого из международных судебных учреждений, причины фрагментации системы международного права будут усугубляться. Необходимо решить вопрос о том, какими из существующих источников может воспользоваться тот или иной суд. Следует ответить также на вопрос о том, можно ли суду использовать прецеденты других судов, если да, то в какой степени. Требуется научно обосновать ответ на вопрос о том, насколько целесообразно увеличивать число международных судебных учреждений *ad hoc* и усиливает ли такое увеличение тенденцию фрагментации системы международного права. Если на сегодняшний день международное сообщество не имеет возможности обстоятельно ответить на поставленные вопросы, то, по крайней мере, хотелось бы увидеть попытки урегулировать обозначенные нами проблемы, или конкретные предложения по их разрешению.

[1] Jenks W. Conflict of Law-Making Treaties // British Yearbook of International Law, 1953. – Vol.30. – P.401-405.

[2] Хафнер Г. Риск фрагментации международного права. Организация Объединенных Наций // ГА ООН, №10 (A/55/10). Генеральная Ассамблея ООН – Док. No.10(A/59/10) от 15 января 2000г.

[3] Абашидзе А.Х., Кислицына Н.Ф. Система международного права // Московский Журнал международного права, №3/2011/83.

[4] Солнцев А.М. Мирное разрешение международных экологических споров: теория и практика // Актуальные проблемы современного международного права: материалы междуузовской научно-практической конференции. Москва, 17.04.2006 // под ред. А.Я. Капустина, А.Х. Абашидзе. – М, РУДН, 2006.С.274-287.

[5] Кислицына Н.Ф. Фрагментация международного права и деятельность ООН // Международные правоотношения: публичные, частные и интеграционные аспекты: Сборник тезисов докладов. – М.: Компания Спутник+, 2008.

[6] Koskenniemi M., Leino P. Fragmentation of international law? Postmodern Anxieties // Leiden Journal of International law, 2002. – №15(3). – P.553-579.

[7] Address of Gilbert Guillaume, President of International Court of Justice, to the General Assembly, 26 October 2000 URL:

http://www.icj-cij.org/cijwww/cpresscom/cpresscom2000/coresscom2000-36_SpeechPresidentGA_20001026.htm. (дата обращения 01.04.2010).

[8] Колодкин Р.А. Фрагментация международного права // Московский журнал международного права, 2005. №2. – С. 35-45.

[9] Рабцевич О.И. Влияние решений Европейского Суда по правам человека на деятельность международных уголовных трибуналов // Международное публичное и частное право. – М.: Юрист, 2007. – № 5. С. 1-15.

[10] ICTY, Mrksic, Docmanovic et al. Trial Chamber, Decision on the Motion for Release by the Accused Slavko Dokmanovich, 22 October 1997, Paras. 59-60.

[11] ICTR, Kajelijeli, Trial Chamber Decision on the Defence Motion Concerning the Arbitrary Arrest and illegal Detention of Accused from 8 May 2000. Paras. 11, 45.

[12] ICTY, Delalic et. al. Trial Chamber, Decision relating to the Request for Provisional Release by the Accused, 25 September 1996. Paras. 19-31.

[13] Шинкарецкая Г.Г. Тенденции развития судебных средств мирного разрешения международных споров. Монография. – М.: NOTA BENE, 2009.

Summary

According to foreign and domestic experts observations there are serious changes at the turn of the XX-XXI centuries in the international public law. These changes are as follows: excessive increases branches of international public law, appearance of self-contained (special) regimes, in conflicts between norms of international law during the settlement of various issues. All of it leads to a violation of the integrity of international public law. In our opinion, the violation of the integrity influences negatively on the effectiveness of the international public law as the main regulator of relations. Moreover these changes have an impact on the practical side of the international public law, especially on international judicial agencies' activity. This article focuses on the activity of international criminal tribunals ad hoc.

The purpose of the research, carried out in the article, is to identify decisions in the international judicial and quasi-judicial agencies' practice that are at variance with the other branches of the international public law, or don't coincide the previous decisions of the judicial agencies indicated above. In order to achieve this goal, the following aspects are analyzed serially: first, how the notion of «fragmentation» of the international public law rooted in the scientific community of domestic and foreign legal doctrines firmly; second, what kind of reasons that led to «fragmentation» of the international public law are justifiable threat to the international judicial agencies' activity; third, how the «fragmentation» of the international public law is manifested in the international judicial agencies' activity, and forth, whether scientists, both in the domestic and foreign legal doctrines put forward struggle methods with «fragmentation» of the international public law with regard to the international judicial agencies' activity?

Олена Іващенко

Роль національного суду у внутрішньодержавному механізмі реалізації норм міжнародного права

У статті досліджується роль національних судових установ у внутрішньодержавному механізмі реалізації норм міжнародного права, визначаються переваги і недоліки національного судового застосування для розвитку міжнародної і національної правових систем.

The article investigates the role of national courts in the domestic implementation mechanism of international law, determined the advantages and disadvantages of the national judicial enforcement for the development of international and national legal systems.

Проблема ефективної реалізації норм міжнародного права у національних правопорядках держав є однією з найбільш актуальних в теорії та практиці міжнародного і національного права. Її актуальність зумовлюється необхідністю вироблення виважених механізмів взаємодії міжнародного та національного права як запоруки дієвості норм міжнародного права в правових системах держав як на нормативно-правовому, так і інституційному рівнях. Новою тенденцією в цьому складному процесі є зростання та зміцнення ролі національних судових установ, які реалізуючи функцію правозастосування, покликані забезпечувати належний захист національних і міжнародних правових цінностей, підвищувати їх реальне значення для держав і людей. В процесі такого застосування виявляється придатність, дієвість і авторитет норм міжнародного права в національних правових системах. Як зазначає Г.М. Даниленко, «дійсний статус міжнародного права визначається та визначатиметься на майбутнє не тільки відповідними конституційними положеннями, але й готовністю національних судів застосовувати це право» [3, с. 115]. Разом з тим доводиться констатувати, що сьогодні ні міжнародна, ні національні правові системи не готові в достатній мірі до нової ролі судів, що також обумовлюється недостатнім загальним рівнем вивчення проблематики статті у доктрині. В умовах такої неоднозначності дане дослідження набуває особливої актуальності та практичності і має на меті визначити роль національних судових установ у внутрішньодержавному механізмі реалізації норм міжнародного права.

Під час написання статті було досліджено наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, В.В. Мицика, Б. Комофорті, В.Г. Буткевича, В.М. Шуμιлова, Г.М. Даниленка, Дж. Фіцморіса, Е.Т. Усенка, І.І. Лукашука, Л.В. Толстих, М.О. Медведєвої, Р. Дженнінгса, Р. Фолька, С.Ю. Марочкина, Ю.А. Решетова.

За загальним визначенням міжнародне право як система юридичних норм покликана регулювати міжнародні відносини з метою забезпечення миру, прав людини і співробітництва [1, с. 25], а створення і ефективна реалізація норм міжнародного права здійснюється його суб'єктами – державами і міжнародними організаціями не тільки на міжнародному, а й на внутрішньодержавному рівнях. За твердженням І.І. Лукашука, ефективність міжнародного права залежить від внутрішньодержавного механізму реалізації норм міжнародного права [6, с. 13], що складається з нормативно-правового забезпечення реалізації норм міжнародного права та інституційного (організаційно-правового) механізму, головною функцією якого є сприяння такій реалізації [1, с. 435].

Нормативно-правове забезпечення розпочинається із законодавчого визначення ставлення держави до норм міжнародного права. Зазвичай свою позицію щодо статусу норм міжнародного права держави офіційно зазначають у своїх конституціях, яка може проявитись у проголошенні переваги міжнародного права перед нормами національного законодавства, визнанні міжнародних договорів та звичаїв частиною національного законодавства або навіть невизнанні можливостей дії норм міжнародного права у внутрішньодержавній сфері [1, с. 439]. Незалежно від того, яке ставлення до норм міжнародного права проголошують держави, на практиці вони прагнуть розробити додаткові правові механізми національно-правового забезпечення ефективної

УДК 341.49

ІВАЩЕНКО Олена Русланівна,

© О. Іващенко, 2013

аспірантка кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка.

реалізації міжнародно-правових актів, серед яких: засоби забезпечення юридичної обов'язковості міжнародно-правових актів, засоби інформування про зміст міжнародно-правових актів, засоби узгодження національно-правових актів з міжнародно-правовими [1, с. 440].

До внутрішньодержавного інституційного механізму реалізації норм міжнародного права належить система державних органів всіх гілок влади, що здійснюють правову діяльність в передбаченій конституційними приписами спосіб для організації внутрішньодержавних процедур з метою виконання міжнародно-правових зобов'язань на міжнародній та державній арені. У статті 27 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року міститься важливе правило, згідно з яким держава не має права посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання нею договору [2]. Відповідно до статті 26 вказаної Конвенції кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись [2]. Це означає, що держава для сумлінного виконання договору повинна належним чином імплементувати його положення в національну правову систему. Іншими словами, міжнародно-правові зобов'язання покладаються на державу в цілому, вибір же способів реалізації норм міжнародного права визначається законодавством держави на власний розсуд. Виключеннями є лише договори, в яких визначається конкретний спосіб їх реалізації. Для прикладу, в статті 2 Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом 1990 року зазначається, що «Кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення її спроможності конфіскувати засоби і доходи або власність, вартість якої відповідає таким доходам» [4]. За такого формулювання відступ законодавчого, виконавчого чи судового органу від встановленого договором порядку може розглядатись як порушення міжнародного права [6, с. 15]. Таку ж позицію висвітлено у статті 6 Проекту статей Комісії міжнародного права про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року: «Поведінка органа держави буде розглядатись як діяльність держави за міжнародним правом, незалежно від того, чи належить орган до місцевої, законодавчої, виконавчої, судової чи іншої влади» [16]. Більше того, держава також несе відповідальність за те, щоб діяльність якою займаються фізичні та юридичні на її території чи під її юрисдикцією не порушувала вимог міжнародного права, що підтверджується міжнародною договірною практикою.

Таким чином, організація та діяльність органів держави з приводу реалізації норм міжнародного права регламентується її внутрішнім правом. Усвідомлюючи різний розподіл повноважень, законодавчі і виконавчі органи здійснюють свою діяльність у сфері розроблення, прийняття та забезпечення реалізації актів, що надають обов'язковості нормам міжнародних договорів у національному правопорядку, однак саме судові органи наділені функцією застосовувати такі норми, хоча й після необхідних процедур їх введення чи перетворення, що вимагає національна правова система держави. Важливим є те, що, виступаючи як елемент механізму внутрішньодержавної реалізації норм, суд передусім діє в рамках національної правової системи, відповідно до її цілей та принципів, а також відповідно до процедури, яку вона встановлює. В деяких міжнародних договорах, зазвичай про співробітництво, спеціально зазначається, що вони будуть виконуватись у відповідності з законами держав, що беруть в них участь [6, с. 243]. З іншого боку, міжнародні договори здатні впливати на повноваження судової влади, наприклад визначати, які суди компетентні розглядати відповідні справи, визначати процедуру подачі позовів, заснованих на положеннях договору і особливості їх розгляду.

Національні суди відіграють важливу роль в процесі реалізації норм міжнародного права. У країнах англосаксонської правової сім'ї судові прецеденти є повноцінними джерелами права, в країнах романо-германської правової сім'ї мають загальнообов'язковий характер лише для сторін справи. Судові акти, в яких застосовуються міжнародні норми, забезпечують досягнення кінцевих цілей міжнародних угод, свідчать про їх ефективність. Так, права людини є належно захищеними, коли їх охорона в судовому порядку забезпечується як міжнародними, так і національними механізмами. З цього приводу Ю.А. Решетов навіть визначає національний суд як «найбільш надійний засіб в системі захисту прав людини на випадок їх порушення» [11, с. 20].

Національні суди забезпечують шляхом державного примусу дотримання норм міжнародного права. Судові рішення підлягають неухильному виконанню, породжують відповідальність національних суб'єктів права у разі порушення норм міжнародного права. Виходячи з цього, деякі автори навіть розглядають національні суди як органи, що реалізують одночасно національні і міжнародні функції. Так, американський професор Р. Фольк звертає увагу на подвійний статус національних судів, що будучи органами держави реалізують функцію примусового забезпечення виконання міжнародного права [18, р. 14].

Міжнародні суди розглядають норми внутрішньодержавного права в якості фактів, що свідчать про існування міжнародного зобов'язання, його реалізації чи порушення. Науковці підкреслюють беззаперечне значення національних судових рішень як доказу існування практики держав для формування міжнародного звичаєвого права [6, с. 23].

Крім того, національні суди на стадії правозастосування в конкретних справах за допомогою тлумачення уточнюють і розвивають зміст міжнародного права, що набуває особливого значення, коли в ньому існують неясності або прогалини. Своім авторитетом суд підтверджує певне розуміння міжнародних норм, чим фор-

мує певні стандарти правосуддя для обох систем права. Судові рішення виявляють можливі невідповідності між національним законодавством і міжнародними зобов'язаннями, таким чином, забезпечуючи їх подолання і гармонізацію двох систем. І.І. Лукашук розмежовує наслідки застосування і незастосування норми міжнародного права, яке в першому випадку є критерієм обґрунтованості і життєздатності норми права, а в другому – її лише формального існування або застарілості [7, с. 203].

З іншого боку, застосування міжнародного права національними судами має неабияке значення і для розвитку правових систем держав. Так, норми міжнародного права після проходження необхідних процедур імплементації сприяють виникненню норм національного законодавства, які вдосконалюють механізм внутрішньодержавного регулювання, забезпечуючи його відповідність універсальним міжнародним цінностям. Зокрема, це обумовлює визнання в конституціях держав пріоритету норм міжнародного права над нормами законів [14, с. 161]. Як зазначає І.І. Лукашук, суди здатні здійснювати прогресивний вплив в дусі поваги до міжнародного права на правосвідомість, політичну і правову культуру як невід'ємні елементи правової системи [6, с. 23].

Норми міжнародного права слугують також для з'ясування змісту термінів і понять, що використовуються у внутрішній системі права, але похідні з міжнародної. Серед них: «міжнародних договорів», «континентальний шельф», «біженець», «збройний конфлікт», «дипломатичне представництво» та інші [13, с. 216].

Міжнародні договори здатні регулювати сферу відносин, що належить до внутрішньої компетенції держави та безпосередньо адресовуватись суб'єктам національного права. Наприклад, договори про боротьбу з тероризмом, захист навколишнього середовища, протидію корупції [19, р. 6]. Як зазначає С.Ю. Марочкін, у такому випадку, незважаючи на те, що стадія правотворчості здійснюється на міжнародній арені, етапи дії та реалізація припадають на сферу національного права [8, с. 124]. Деякі міжнародні угоди прямо передбачають заходи реалізації їх норм у внутрішньому праві, які можуть стосуватися як нормативно-правового забезпечення, так і організаційно інституційного [9, с. 45]. А.М. Талалаєв до таких заходів включає: обов'язок держави ухвалити закони для виконання положень відповідних договорів; обов'язок внести зміни в законодавство; обов'язок видати адміністративні акти; обов'язок скасувати закони чи адміністративні акти, що суперечать положенням договору; обов'язок встановити кримінальне покарання та інші санкції за порушення вимог договору; обов'язок створити спеціальні внутрішньодержавні органи та служби для забезпечення виконання договору [12, с. 162-165]. Для прикладу, громадяни держав, що ратифікували Європейську конвенцію про захист прав та основних свобод людини отримали можливість звертатись за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини, рішення якого накладають на державу зобов'язання не тільки виконувати його приписи, але й запобігати майбутнім порушенням Конвенції шляхом внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування.

Національні суди набувають важливого значення під час розгляду справ, ускладнених іноземним елементом, особливо беручи до уваги той фактор, що надання належного судового захисту, наприклад правам іноземців, прямо впливає на ефективність міжнародного співробітництва держав. Держави зацікавлені в тому, щоб справи їх громадян за межами території розглядалися місцевими судами без необхідності їх вирішення на дипломатичному рівні, що може ускладнити міждержавні відносини [6, с. 7]. У свою чергу міжнародне право сприяє реалізації норм національного права за межами державної території. Так, воно регулює питання здійснення державної юрисдикції, розмежовуючи юрисдикції держав, створюючи механізми правової допомоги щодо виконання іноземних судових рішень, процедури видачі, легалізації іноземних офіційних документів. Наприклад, в рамках Європейської конвенції про передачу засуджених осіб 1983 року [10].

Попри наявні очевидні позитивні наслідки активної ролі національних судів в процесі реалізації норм міжнародного права, представники сучасної доктрини подекуди критично висловлюються з цього приводу, посиляючись на функціональну та технічну обмеженість судів, їх тотальну підпорядкованість принципам і нормам національного права. Р. Фольк акцентує увагу на провінціалізмі судових органів держави [18, р. 14], а Дж. Фіцморіс висловлюється ще більш критично, зазначаючи, що «судді національних судів тієї чи іншої держави, окрім, можливо, країн з прецедентною системою права, ніколи не зможуть діяти всупереч національному закону й застосувати міжнародний договір, якщо на те немає відповідного припису національного законодавця» [17, р. 70]. На нашу думку, такі зауваження вчених в певній мірі відповідають реальності, і є тими факторами, що ускладнюють роботу судів у сфері застосування міжнародно-правових норм.

Разом з тим, більшість науковців позитивно оцінюють реальний і потенційний вплив діяльності національних судів по застосуванню норм міжнародного права на забезпечення ефективного розвитку як внутрішньодержавної, так і міжнародної систем права. Італійський професор Б. Конфорті навіть визначає, що повага держав до міжнародного права визначається тією мірою, якою їх національні суди застосовують його приписи у своїй діяльності [15, с. 33]. Суддя Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй Сер Роберт Дженнінгс, визначаючи значення національної судової практики для розвитку міжнародного права, зазначає: «Постійно зростаюча роль міжнародного права у рішеннях місцевих судів творить революцію у його приро-

ді і змісті. Таким чином піддається сумнівам концепція дуалізму міжнародного та національного права, стирається межа між публічним, приватним та національним правом. Подальше поширення цієї практики може свідчити про зближення міжнародного та національного правопорядків, розмивання кордонів між ними і вироблення єдиного прогресивного права» [20, р. 4]. І.І. Лукашук наголошує на двох тенденціях в механізмі правого регулювання, пов'язані з глобалізацією в усіх сферах суспільного життя, - це інтернаціоналізація права держав (держави вступають у відносини взаємозалежності в результаті необхідності забезпечення спільних інтересів шляхом забезпечення взаємодії та сумісності національних правових систем) та інтерналізація міжнародного права (все більша кількість міжнародних норм інкорпорується внутрішнім правом і там набуває свого повного значення, в результаті чого забезпечення міжнародного правопорядку стало також завданням, а не лише міжнародного права, і навпаки) [5, с. 115].

Таким чином, роль національного суду у внутрішньодержавному механізмі реалізації норм міжнародного права важко переоцінити. Проте, як свідчить небагата судово практика країн по застосуванню норм міжнародного права, судді по всьому світі дуже рідко демонструють бажання застосовувати норми міжнародного права. Головними причинами цього, на нашу думку, є взаємно обумовлені явища - відсутність нормативної основи та досвіду судового застосування, а також недостатність знань положень міжнародного права серед національних юристів. Варто підкреслити, що змінити ситуацію в цьому напрямку може лише усвідомлення усіма суб'єктами національного права переваг застосування норм міжнародного права при правильному балансі забезпечення міжнародних і національних цінностей як для окремих індивідів та держав, так і всього міжнародного співтовариства в цілому.

1. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. - К.: Либідь, 2002. - 608 с.
2. Віденська Конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.
3. Даниленко Г.М. Применение международного права во внутренней правовой системе России: практика Конституционного Суда // государство и право. - 1995. - № 11. - С.115-125.
4. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.
5. Лукашук І.І. Взаимодействие международного права и внутригосударственного права в условиях глобализации / И.И. Лукашук // Журнал российского права. - 2002. - № 3. - С. 115-128.
6. Лукашук И.И. Международное право в судах государств. - СПб.: СКФ «Россия - Нева», 1993. - 304 с.
7. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учебник. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство БЕК, 2001. - 432 с.
8. Марочкин С.Ю. Проблема эффективности норм международного права / С.Ю. Марочкин. - Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1988. - 152 с.
9. Медведева М.О. Теоретичні та практичні аспекти реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. - К.: «Фенікс», 2011. - 484 с.
10. Про приєднання України до Європейської конвенції про передачу засуджених осіб, 1983 рік: Закон України від 22 вересня 1995 року № 337/95-ВР [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. - Назва з екрану.
11. Решетов Ю.А. Возбуждение национальной вражды в контексте международного права, зарубежной и российской судебной практики // МЖМП. - 1992. - № 3. - С. 20.
12. Талалаев А.Н. Право международных договоров: Действие и применение договоров / А.Н. Талалаев. - М.: Междунар. Отношения, 1985. - 296 с.
13. Толстых В.Л. Курс международного права: / учебник / В.Л. Толстых. - М.: Волтерс Клувер, 2009. - 1056 с.
14. Усенко Е.Т. Очерки международного права. - М.: Норма, 2008. - 240 с.
15. Шумилов В.М. Итальянская доктрина международного права. Часть 2: Обзор учебника: Конфорти Б. Международное право. Неаполь, 1999) // Московский журнал международного права. - 2005. - № 2. - С. 30- 35.
16. Draft articles on Responsibility of the States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. Fifty-third session - 2001 / International Law Commission [Електронний ресурс]: Веб-сайт Комісії ООН з міжнародного права. - Режим доступу: <http://www.un.org>. - Назва з екрану.
17. Fitzmaurice G. The General Principles of International Law Considered from the Standpoint of the Rule of Law. 92 Hague Recueil. 1957, II. P. 68-94.
18. Folk R.A. The Role of Domestic Courts in the International Legal Order. Syracuse University Press. - 1964. - 184 p.
19. International and European Law in the National Legal Order // Universiteit van Amsterdam / Syllabus 1. - 2009-2010. - 272 p.
20. Jennings R.Y. The Judiciary, International and National, and the Development of International Law / 45 Intl Comparative LQ. - 1996. - 114 p.

Summary

The key to ensuring the effective realization of international law in legal systems of the states is to develop balanced interaction mechanisms of international and national law as a regulatory framework and institutional levels. A new trend in this complicated process is to grow and strengthen the role of national judicial institutions implementing the enforcement capacity, designed to ensure adequate protection of national and international legal values, to increase their real significance for the states and the people. In the course of such an application is the applicability, effectiveness and authority of international law in national legal systems. Speaking as part of the mechanism of internal law rules, the court primarily operates within the national legal system, in accordance with its purposes, principles and procedures.

The role of national courts in the internal mechanism of international law can not be overemphasized. In the countries of Anglo-Saxon law family court cases are high-grade sources of law, in the states of the Roman-Germanic legal family have compulsory nature only for parties of the case. Court acts in which the international standards achieve the ultimate goals of international agreements. National courts under enforcement in specific cases by interpretation refine and develop the content of international law is particularly important when there are legal ambiguities or gaps.

Аліна Васюренко

Роль Міжнародного військового трибуналу в процесі формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили

Стаття присвячена дослідженню історичного процесу формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили, а також аналізу ролі Міжнародного військового трибуналу у даному процесі.

The article provides an analysis of the historical development of the concept of individual criminal responsibility for the breach of the international legal prohibition to use force, as well as analysis of the role of the International Military Tribunal in that process.

Застосування збройної сили, розв'язання війн, агресія - це ті феномени, що споконвіку хвилюють міжнародну спільноту. Оскільки механізми міжнародної відповідальності держав за застосування сили та скоєння агресії є недостатньо ефективними, постає питання про необхідність створення ефективного механізму притягнення індивідів, винних у скоєнні найстрашніших злочинів, зокрема порушення міжнародно-правової заборони застосування сили (або агресії), до відповідальності на міжнародному рівні. У контексті подій ХХІ століття та нагальності індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони скоєння агресії, виявляється актуальним дослідити питання історичного формування концепції відповідальності індивіда за злочин агресії.

Питання правомірності застосування збройної сили, ведення агресивної політики з давніх часів привертало увагу вчених. Першими міркування на цю тему висловлювали М. Т. Цицерон, Г. Гроцій, Ш. Монтеск'є, Е. де Ваттель, а починаючи з ХХ століття кількість вчених, занепокоєних темою порушення заборони використання військової сили державами для реалізації зовнішньої політичних цілей, плануванням та реалізацією політики агресивної війни надзвичайно зросла. Серед дослідників зазначеної проблеми - І. Бантекас, Я. Броунлі, А. Камто, Р. Краєр, Л. Мей, С. Саяпін, О. Трікоз, А. Фердросс, С.М. Швებель. Враховуючи вже проведений науковий аналіз у цій галузі, доречним видається ретроспективне дослідження становлення концепції злочину агресії в контексті розвитку міжнародного кримінального права у ХХІ столітті з приділенням окремої уваги ролі Міжнародного військового трибуналу у цьому процесі.

Аналізуючи процес становлення концепції можливості особи відповідати за скоєння злочину агресії на міжнародному рівні, можна сказати, що він почався не так давно, як процес формування інституту відповідальності держав. Це частково пояснюється тим, що за класичним міжнародним правом суб'єктом даної галузі є держава і тільки вона, а не індивід, має міжнародну правоздатність, і, відповідно, лише держава може мати міжнародну деліктоздатність, - тобто нести відповідальність за міжнародним правом [1, с. 283-284].

Проте теорія не завжди збігається з практикою, і не завжди теоретичні концепції відповідають реаліям життя. На жаль, феномену визнання можливості існування індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародні злочини у сучасному розумінні передував довгий процес розвитку даного підходу. Проте спорадичні спроби притягнення індивідів до кримінальної відповідальності на міжнародному рівні все ж мали місце.

Першим подібним випадком може вважатись засудження та страчення за розв'язання несправедливої війни Конрадїна фон Хохенстафена, герцога Швабії, у Неаполі у 1268 році. Пізніше, у 1474 році Петр фон

Хагенбахом був засуджений за злочини «проти законів Бога та людей», включаючи вбивства та зґвалтування [2, pp. 462-466]. Трохи згодом лунали заклики та висувалось багато пропозицій для того, щоб притягнути Короля Британії до відповідальності за «війну проти природних прав всього людства», проте найближчі чотириста років конкретних зрушень в галузі розвитку індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародні правопорушення не було [3, pp. 283-284]. Вже у 1870 році було висунуто пропозицію та здійснені деякі кроки по створенню міжнародної кримінальної установи для розгляду жакликих порушень міжнародного права, скоєних у період Франко-Пруської війни. Проте дані ідеї не були реалізовані та втілені в життя, адже уряди Європейських країн виявились недостатньо зацікавленими у даному процесі [4, p. 121]. Вже після завершення Першої світової війни у 1919 році Комісія з відповідальності тих, хто винен у розв'язанні війни та з приведення у виконання покарання за порушення законів і звичаїв війни висунула ідею створити тимчасовий трибунал для притягнення до відповідальності винних у скоєнні злочинів проти законів людства. Однак подібні спроби не призвели до закріплення індивідуальної кримінальної відповідальності на міжнародному рівні.

Отже, практика притягнення осіб, які скоїли міжнародні протиправні діяння до індивідуальної кримінальної відповідальності не була дуже поширеною в минулі часи, а у тих випадках, коли все ж таки визнавалась необхідність такої відповідальності, справа рідко доходила до судового розгляду або до виконання судового рішення. Проте події ХХ століття, і передусім – Друга світова війна, продемонстрували, що деякі порушення норм міжнародного права індивідами ні в якому разі не можуть бути проігноровані.

Ще з самого початку Другої світової війни до Західної Європи дійшла звістка про жакливі звірства, які скоювались німецькими військами та їх союзниками. Союзні держави вели дискусії з приводу того, що після закінчення війни всіх злочинців необхідно буде передати суду та притягти до відповідальності за вчинені правопорушення.

Після завершення Другої світової війни сталась подія, безпрецедентна до того моменту. 8 серпня 1945 року урядами Великої Британії, США, Франції та СРСР було підписано Лондонську угоду, яка утворювала Міжнародний військовий трибунал (далі – МВТ, Трибунал). Було також розроблено Статут Трибуналу, який містився у додатку до Лондонської угоди. Статут поширював юрисдикцію МВТ на розгляд справ «головних воєнних злочинців», а інші особи повинні були передані союзним державам, відповідальним за здійснення адміністративного контролю над окупованою Німеччиною. Усім іншим державам дозволялось переслідувати та притягати до відповідальності військових злочинців на основі принципу територіальної юрисдикції.

Юрисдикція МВТ була визначена у ст. 6 його Статуту, яка проголошувала, що Трибунал заснований для здійснення правосуддя і покарання головних воєнних злочинців європейських країн вісі, має право судити і карати осіб, які, діючи в інтересах європейських країн вісі, індивідуально або як члени організації, здійснили будь-яку з протиправних дій, яка підпадає під юрисдикцію Трибуналу.

Згідно зі ст. 6 Статуту злочинами за змістом Статуту, які тягли за собою індивідуальну відповідальність, визнавались: злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. Під злочинами проти миру малось на увазі планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або зобов'язань, або участь в загальному плані або змові, спрямованих на здійснення будь-якої з вищевикладених дій. Убивства, катування або поневолення тощо цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають у морі; вбивства заручників; пограбування громадської чи приватної власності; безглузде руйнування міст або сіл; розорення, не виправдане військовою необхідністю визнавались воєнними злочинами. А вбивства, винищування, поневолення, посилення та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів з метою здійснення або в зв'язку з будь-яким злочиним вважались злочинами проти людства та підлягали юрисдикції МВТ незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були здійснені, чи ні [5].

Створення та затвердження таких норм на міжнародно-правовому рівні дійсно знаменувало початок нової віхи у сфері розвитку та формування міжнародного кримінального права. Хоча не можна заперечувати значущість створення МВТ та вагомість його внеску у вдосконалення системи міжнародної індивідуальної кримінальної відповідальності, не можна не враховувати той факт, що деякі юридичні аспекти його створення та функціонування викликають багато питань [6, pp. 26-28].

З моменту створення МВТ було оголошено, що Статут Трибуналу беззаперечно встановлює, що планування або ведення нападницької війни або війни з порушенням міжнародних угод є злочиним, тому немає жодного сенсу доводити факт визнання нападницької війни злочиним до підписання Лондонської угоди. Проте було також зазначено, що із врахуванням важливості та серйозності ситуації, яка склалась після Другої світової війни, Трибунал був готовий заслухати повну аргументацію звинувачення та захисту, та висловити своє ставлення до цього питання [7, pp. 325-349].

Одним з головних аргументів захисту було посилення на факт порушення МВТ принципу міжнародного права *nullum crimen sine lege*, згідно з яким не можна судити за дії, які на момент їх скоєння не вважались

злочинними, адже дійсно, до 1945 року не існувало жодних універсальних норм міжнародного права стосовно притягнення індивідів до відповідальності за скоєння міжнародних злочинів. Проте МВТ відхилив цей аргумент, зазначивши, що якщо застосування збройної сили у міждержавних відносинах визнається протиправним за міжнародними правом, то логічним є висновок, що індивіди, які планують та організують застосування такої сили повинні визнаватись злочинцями та бути притягнені до міжнародної відповідальності. Також було зазначено, що особи, які займали найвищі посади в уряді Німеччини або принаймні декілька з них, повинні були знати про угоди, підписані Німеччиною, які проголошували протиправним розв'язання війни з метою врегулювання міжнародних спорів. Отже, коли вони навмисно розробляли та втілювали в життя план з ведення агресивної війни, вони повинні були розуміти, що діють у супереч з приписами міжнародного права [8, pp. 420-421].

Пояснення Трибуналу виявляється доволі неясним та розпливчатим, адже навіть якщо агресія (або застосування сили) вважалась незаконною до 1939 року, вона повинна у більшій мірі розглядатись як протиправна дія, що передбачає відповідальність держав, а не відповідальність індивідів. Статут Ліги Націй забороняв будь-яке застосування збройної сили для врегулювання міжнародних суперечок, хоча даний міжнародно-правовий документ був більш націлений на відтягування застосування насильства, ніж на його цілковиту заборону [9, p. 62]. А пакт Бріана-Келлога 1928 року підтверджував протиправність розв'язання та ведення війни. Проте, навіть Пакт не передбачав конкретного механізму притягнення держав-порушниць до відповідальності і тим паче не передбачав індивідуальної кримінальної відповідальності лідерів держав.

Також Трибунал намагався провести аналогію між Статутом Ліги Націй та Пактом Бріана-Келлога з одного боку, та Гаазькими конвенціями 1907 року та додатками до них - з іншого. Суть аналогії була в тому, що Гаазькі конвенції, предметом регулювання яких є закони та правила ведення війни, також не містять механізму притягнення до відповідальності, проте за їх порушення національні суди багатьох країн притягають індивідів до відповідальності. Ця теза може слугувати обґрунтуванням існування положень Гаазьких конвенцій як звичаєвого міжнародного права, що може бути застосоване за аналогією, і до положень щодо заборони застосування збройної сили [10, p. 714]. Проте необхідно розуміти, що положення Статуту Ліги Націй та Пакту Бріана-Келлога навряд чи можна розцінювати як звичаєве право, адже на той момент не було достатнього підтвердження практики держав щодо застосування положень цих документів для притягнення індивідів до міжнародної відповідальності.

Проте, не зважаючи на чисельну критику, Міжнародний військовий трибунал функціонував у запланованому графіку та у відповідності з проголошеними цілями [11, p. 66]. Вирок Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі було винесено 30 вересня 1946 року та рішення були оголошені 1 жовтня 1946 року [12, p. 324]¹. Також, наявність критики у сторону діяльності Трибуналу не змінює того факту, що внесок Міжнародного військового трибуналу у розвиток міжнародного права та інституту міжнародної індивідуальної кримінальної відповідальності важко переоцінити. При заснуванні даного міжнародного органу були створені підвалини для подальшої розробки міжнародно-правової нормативної бази, направленої на закріплення поняття міжнародних злочинів, які передбачають настання індивідуальної кримінальної відповідальності. Внесок Трибуналу у формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили є надзвичайно великим, адже вперше в історії людства Статут МВТ закріплював на міжнародному рівні поняття злочинів проти миру, серед яких головним є злочин агресії. Вперше у світовій історії було сформульовано перелік дій, скоєння яких не просто підтверджує факт порушення державою своїх міжнародних зобов'язань, а який передбачає саме індивідуальну відповідальність людей, які їх скоїли [13, pp. 178-183].

Вироблене МВТ визначення злочину агресії, а саме планування, підготовка, розв'язання, ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або зобов'язань, або участь в загальному плані та змові, спрямованих на здійснення будь-якого з вищевикладених дій було визнане всією міжнародною спільнотою та дозволило притягнути індивідів, які винних у розв'язуванні Другої світової війни, до відповідальності. Підтвердженням загальноно світового визнання згаданих норм Статуту МВТ стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН у 1946 році Резолюції 95 (I), якою вона підтвердила принципи міжнародного права, визнані Статутом Трибуналу та втілені ним судові рішення.

Визначення та склад злочину агресії, сформульовані під час діяльності МВТ, використовувались під час всього процесу подальшого становлення концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили. Так, зазначені положення були використані під час розробки проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, резолюції Генеральної Асамблеї

¹ З 22 засуджених – обвинуваченого Бормана не знайшли, в той час, як Герінг покінчив життя самогубством перед тим, як вирок було оголошено, а трьох обвинувачених було виправдано. Решту було засуджено за один чи більше злочинів, викладених у ст. 6 Статуту МВТ. Дванадцять обвинувачених було засуджено до смертної кари, в той час як семеро було засуджено до ув'язнення на строки в межах від 10 років до довічного позбавлення волі (трьох було фактично засуджено на все життя).

Організації Об'єднаних Націй, при розробці Римського статуту Міжнародного кримінального суду та Конференції з перегляду положень Римського статуту. Таким чином, внесок Міжнародного військового трибуналу в даний процес є надзвичайно важливим, адже створення Трибуналу та його діяльність стали відправним моментом для формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили.

1. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов./ Лукашук И.И. - Изд. 3-е, перераб. и доп. - М.: Волтерс Клувер, 2005. - 415 с.
2. Schwarzenberger G. International Law As Applied by Courts and Tribunals / Schwarzenberger G. - London: Steven. - 1968. - P. 462-466.
3. Paust J.J. Aggression against Authority: The Crime of Oppression, Politicide and Other Crimes Against Human Rights / Paust J.J. - Case Western Reserve journal of International Law. - 1986. - P.283-284.
4. Boissier P. From Solferino to Tsushima: History of the International Committee of the Red Cross / Boissier P. - Geneva: Henri Dunant Institute - vol.1. - 1985. - 391 p.
5. Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси - 08 августа 1945 г. Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_201
6. Finch G. The Nuremberg Trial and International Law / Finch G. - American journal of International Law. - 1947. - P. 26-28.
7. Bantekas I. International criminal law. Second edition. / Bantekas I. - Cavendish Publishing Limited. - Great Britain, 2003. - P. 325-349.
8. Brand G. The War Crimes Trials and the Laws of War / Brand G. - British Yearbook of International law. - P. 420-421.
9. Brownlie I. International Law and the Use of Force by States / Brownlie I. - Oxford: Oxford University Press. - 1963. - P. 62-70.
10. Martens G. F. Nouveau Recueil General de Traités et Autres Actes Relatifs Aux Rapports de Droit International / Martens G. F. - Biblio Bazaar. - 2010. - p. 714.
11. Wright Q. The Law of the Nuremberg Trial / Wright Q. - American Journal of International law. - 1947. - P. 58- 66.
12. Glueck S. The Nuremberg Trial and Aggressive War / Glueck S. - Harvard Law Review. - 1946. - 396 p.
13. Schwelb E. Crimes against Humanity / Schwelb E. - British Yearbook of International law. - 1946. - P. 178-183.

Summary

The article deals with the historical process of the development of the concept of individual criminal responsibility for the breach of the international legal prohibition to use force.

In the article author analyses first historical instances when the question of the possibility of individual to be liable under international law was brought up. Specific attention is paid to the events which took place after the Second World War. In particular, to the process of the establishment of International Military Tribunal. The article contains the analysis of the drafting of the Charter of the International Military Tribunal. In this regard, the process of drafting of the elements of the crimes under the Charter of the International Military Tribunal is considered. Author also outlines the criticism which was brought with regard to the development of the elements of the crimes under jurisdiction of the International Military Tribunal and respective arguments used by the International Military Tribunal to substantiate the legitimacy of its establishment.

Finally, the author analyses the influence of the establishment of International Military Tribunal on the further process of the development of the concept of individual criminal responsibility for the breach of the international legal prohibition to use force.